पुस्तकाविषयी

सामाजिक अंकेक्षण - एखाद्या योजना वा कार्यक्रमाच्या संपूर्ण निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा, घेतल्या वा न घेतलेल्या प्रत्येक निर्णयाबद्दल संबंधित सरकारी यंत्रणेला जाब विचारण्याचा, संबधित सर्व कागदपत्रे तपासून बघण्याचा लाभार्थी गटांचा अधिकार. राष्ट्रीय ग्रामीण कायदा अस्तित्त्वात आल्यामुळे योजनेवर काम करणाऱ्या प्रत्येक ग्रामीण मजुराला कागदोपत्री हा अधिकार मिळाला. ग्रामीण भारतातील सामाजिक-आर्थिक-राजकीय वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर कायद्यात अभिप्रेत असणारी ही 'ग्रामसभेद्वारा सातत्यपूर्ण सामाजिक अंकेक्षणाची' संकल्पना अति आदर्श वाटते; ती प्रत्यक्षात येतानाही तिचे कमी-जास्त प्रभावी 'प्रासंगिक' सामाजिक अंकेक्षणांमधे रुपांतर झालेले दिसते. मात्र अशा प्रासंगिक कार्यक्रमांमधूनही सामाजिक अंकेक्षण या साधनाची लोकांची ताकद वाढवण्याची आणि प्रस्थापित सत्ता-समीकरणांना आव्हान देण्याची ताकद देशात निरनिराळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या स्वरुपात प्रकट झालेली दिसते. सातत्यपूर्ण सामाजिक अंकेक्षणाचा आग्रह धरायचा असेल, तर अशा प्रासंगिक सामाजिक अंकेक्षणांची व्याप्ती आणि परिणामकारकता वाढवयाला पर्याय नाही, असे या अनुभवांचा विचार करताना जाणवते. आजवरच्या अनुभवातून निष्पन्न होणाऱ्या तथ्यांचा गांभीर्याने पाठपुरावा केला, तर सामाजिक अंकेक्षण या साधनाची खरी क्षमता प्रत्यक्षात आणण्याचे, पर्यायाने प्रासंगिकतेकडून सातत्याकडे जाण्याचे नवे आणि परिणामकारक मार्ग दिसत जातील, अशा भूमिकेतून घेतलेला हा चिकित्सक आढावा: विविध प्रकारे लोकशाही मूल्यांचे जतन करणारे कार्यकर्ते आणि अभ्यासक यांच्या उपयोगासाठी..

रोहयोचे सामाजिक अंकेक्षण : प्रासंगिकता आणि सातत्य

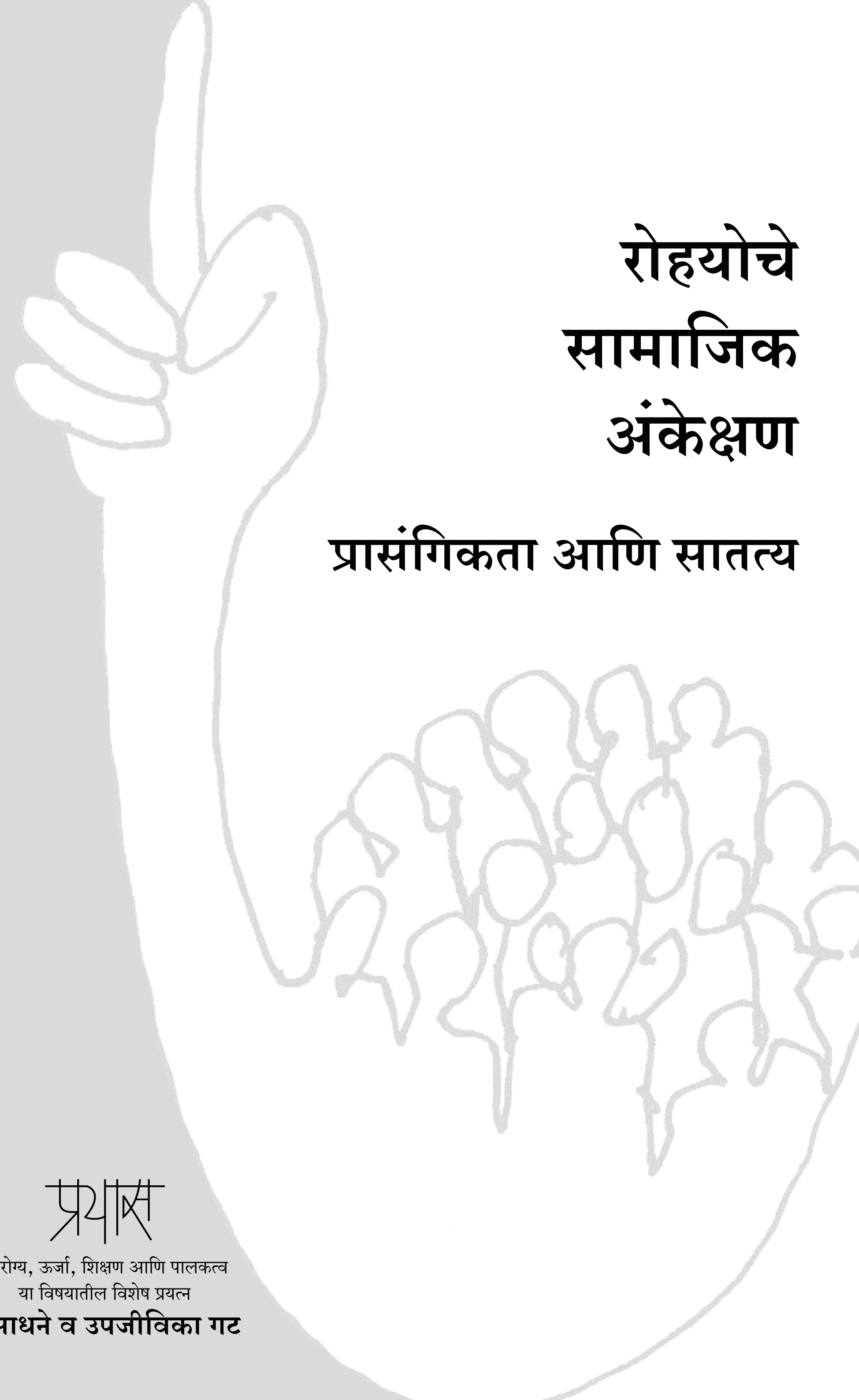

रोहयोचे सामाजिक अंकेक्षण

प्रासंगिकता आणि सातत्य

प्रयास

आरोग्य, ऊर्जा, शिक्षण आणि पालकत्व
या विषयातील विशेष प्रयत्न

संसाधने व उपजीविका गट

लेखन
सीमा काकडे

लेखन साहाय्य
रविंद्र जाधव

मुखपृष्ठ व आतील चित्रे
संजय पवार, मुंबई

अंक मांडणी
विनोद नाझरे, पुणे

मुद्रण
यशोदा मुद्रणालय, पुणे

ऐच्छिक देणगी मूल्य: रु. ३०.००
खाजगी वितरणासाठी
ऑगस्ट २००९

संपर्क
संसाधने व उपजीविका गट,
प्रयास, पुणे

बी-२१, बी.के. अॅव्हेन्यू ,
सर्व्हे ८७/१०-अ, न्यू डी.पी. रोड,
आझाद नगर, कोथरुड, पुणे-४११०३८.
दूरध्वनी: ९१-२०-६५६१५५९४,
९४२२००९४०६, फॅक्स: २५२३२८३६
इ-मेल: reli@prayaspune.org
वेबसाइट: www.prayaspune.org

संसाधने व उपजीविका गटाची ओळख

प्रयास हा वैद्यकीय व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील काही व्यावसायिकांनी एकत्र येऊन स्थापलेला व कायद्यानुसार नोंदलेला विश्वस्त निधी आहे. व्यावसायिक ज्ञान व कौशल्ये वापरुन समाजातील वंचित वर्गांच्या स्वउन्नतीच्या प्रयत्नांना व संघर्षांना सहाय्यभूत ठरावे या उद्देशाने प्रयासचे सदस्य काम करत असतात.

समाजातील वंचित घटकांच्या उपजीविका आणि नैसर्गिक संसाधने हे विषय विकासावरील चर्चा, धोरणे व कार्यक्रमांच्या केंद्रस्थानी यावेत, तसेच सर्वसामान्य नागरीक व विशेषत: वंचित घटक यांना विकासधोरणे आणि कार्यक्रमांच्या कारभारप्रक्रियेत निर्णायक स्थान मिळावे, ह्या दुहेरी उद्दिष्टासाठी प्रयासचा ‘संसाधने व उपजीविका गट’ २००० सालापासून काम करत आहे. शाश्वत उपजीविका व वंचितकेंद्री कारभार या दोन्ही दृष्टिकोनांची मांडणी करतानाच, विकासप्रश्नांचा गावपातळीवर पाठपुरावा करण्यासाठीची साधने तयार करणे, कमी बाह्य साधनांच्या मदतीने शाश्वत पद्धतीने शेतीचे प्रत्यक्षदर्शन व प्रसार करणे अशा स्वरुपाचे कामही गटाने केले आहे.

वरील दोन्ही दृष्टीकोनांच्या आधारे वंचित गटांसाठी महत्त्वाच्या अशा काही धोरणे व कार्यक्रमांचे विश्लेषण, जनप्रबोधन व जनवकिलीचे कामही गेल्या चार वर्षांपासून सुरु आहे. केंद्र शासनाची दारिद्र्यरेषा गणना, केंद्र शासनाचे आदिवासी धोरण आणि महाराष्ट्र राज्याचे आपत्ती व्यवस्थापन धोरण व कार्यक्रम या विषयांचा त्यात समावेश होता. रोजगार हमी योजनेबाबत याच स्वरुपाचे काम गेल्या पाच वर्षांपासून सुरु आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्र राज्यातील जलक्षेत्राच्या नियमनासाठी स्वतंत्र नियामक प्राधिकरणाची स्थापना, सिंचन व्यवस्थापनात शेतकऱ्यांना सहभागी करुन घेणाऱ्या कायद्याची निर्मिती अशा जलक्षेत्रातील महत्त्वाच्या घडामोडींवर २००७ सालापासून, तर आणि जवाहरलाल नेहरू नागरी पुनर्निमाण अभियान आणि शहरी पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न या विषयांवर २००८ पासून गटाने अभ्यास आणि विश्लेषण अशा स्वरुपाचे काम सुरू केले आहे.

रोहयोचे सामाजिक अंकेक्षण
प्रासंगिकता आणि सातत्य

भूमिका

१. कायद्यातील सामाजिक अंकेक्षण ०१

२. महाराष्ट्रातील सामाजिक (?) अंकेक्षण १६

३. इतर राज्यांमधील वेगळी वाटचाल ५०

४. चर्चा: काही तथ्यांची ७५

परिशिष्ट १:
सातत्यपूर्ण सामाजिक अंकेक्षण: पायऱ्या ९२

परिशिष्ट २:
महाराष्ट्रातील 'सामाजिक' अंकेक्षण: १०३
माहिती-अधिकारातून मिळालेली झलक

परिशिष्ट ३:
संदर्भ १२५

भूमिका

नागरिकांसाठी, वंचित गटांसाठी शासनातर्फे आखले जाणारे कार्यक्रम त्यांचा सहभाग घेऊन आखले, राबवले गेले पाहिजेत आणि त्यांच्याच सक्रिय सहभागाने कार्यक्रमांचे मूल्यमापनही केले गेले पाहिजे, या विचाराला गेल्या दशकात विविध गटांकडून मान्यता मिळत गेलेली आहे. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांनादेखील एखाद्या देशाला वित्तीय साहाय्य उपलब्ध करुन देण्यासाठी त्या-त्या कार्यक्रमात लोकसहभाग, पारदर्शकता आणि जाबदायित्त्व या संकल्पनांची दखल घेतलेली असणे हा महत्त्वाचा निकष वाटू लागला आहे. परिणामी, केंद्र आणि राज्यशासनांनाही या निकषाला प्राधान्य देणे भाग पडू लागले आहे. 'सामाजिक अंकेक्षण' अर्थात 'सोशल ऑडिट' हा शब्दप्रयोग आणि संकल्पनाही गेल्या दशकात कमी-अधिक व्याप्तीने आणि वेगवेगळ्या रूपात वापरली गेली आहे. मात्र तरीही तिची सर्वाधिक चर्चा सुरू झाली आहे, ती राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यात तिचा समावेश झाल्यानंतरच.

झारखंडमधील ललित मेहता, कामेश्वर यादव या कार्यकर्त्यांची हत्या, राजस्थानमधे बंसवाडा आणि झालवर जिल्ह्यात कार्यकर्त्यांवर झालेले हल्ले, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश ओरिसा राज्यांमधे योजनेचे सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या गटांना झालेला विरोध, झारखंडमधे लातेहर जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षणात सक्रियपणे भाग घेणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे स्थानिक प्रशासनाने सुरू केलेले अटक सत्र यासारख्या उदाहरणांमुळे सामाजिक अंकेक्षण या संकल्पनेची प्रस्थापित सत्तासमीकरणांना आव्हान देण्याची ताकद ठळकपणे अधोरेखित झाली. मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, ओरिसा या राज्यांमधेही स्थानिक संस्था-संघटनांनी सामाजिक अंकेक्षणाच्या माध्यमातून आपापल्या कार्यक्षेत्रात योजनेच्या

अंमलबजावणीतील लहान-सहान तसेच गंभीर त्रुटी पुढे आणल्या आणि संबंधित सरकारी अधिकाऱ्यांना त्यांची जबाबदारी घ्यायला भाग पाडण्याचा प्रयत्नही केला. आंध्रप्रदेश, तमीळनाडू या राज्यांमधे राज्यशासनांनीच स्वयंसेवी संस्थांच्या सहभागाने सामाजिक अंकेक्षण आयोजित करण्यात पुढाकार घेतला; आंध्रप्रदेश राज्यशासनाने तर अशी सामाजिक अंकेक्षणे नियमितपणे आयोजित करून योजनेतील भ्रष्टाचाराला आळा घालण्याचे आणि योजनेचा कारभार बऱ्याच अंशी पारदर्शक करण्याचे श्रेयही मिळवले.

अशी काही मोजकी उदाहरणे वगळता इतर सर्व ठिकाणी, विशेषत: महाराष्ट्रात योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत, पर्यायाने सामाजिक अंकेक्षणाबाबत स्थानिक तसेच जिल्हास्तरीय प्रशासनामधे कमालीची अनास्था आणि नाराजी दिसते. स्वयंसेवी क्षेत्रातही हा विषय दुर्लक्षित राहिलेला दिसतो. इतर राज्यांमधे काही ठिकाणी का होईना, लोकांची ताकद वाढवणारे आणि सरकारी यंत्रणेला जाबदायी करणारे सामाजिक अंकेक्षण महाराष्ट्रात मात्र केवळ औपचारिकता म्हणून केले गेल्याने पूर्णपणे निष्प्रभ झालेले दिसते.

इतर राज्यांमधे मात्र काही अभ्यासक आणि कार्यकर्त्यांनी आजवरच्या अनुभवांवर, त्यातून पुढे येणाऱ्या मुद्द्यांवर राष्ट्रीय वर्तमानपत्रे, नियतकालिके आणि चळवळी-जनसंघटनांची मुखपत्रे यांच्या माध्यमातून विचारविनिमयही सुरू केलेला दिसतो. लोकसहभागाचे आजचे वास्तव लक्षात घेता, अशी विचारविनिमयाची प्रक्रिया सुरू होणे, ही कायद्याला अभिप्रेत असलेली 'सातत्यपूर्ण सामाजिक अंकेक्षणाची' संकल्पना साकार करण्याच्या प्रदीर्घ वाटचालीतील पहिली महत्त्वाची पायरी असू शकते, असे म्हणावेसे वाटते. महाराष्ट्रातही असा विचारविनिमय सुरू झाला, तर प्रासंगिक सामाजिक अंकेक्षणाचे साधन प्रभावी करण्याच्या दिशेने, पर्यायाने त्यात सातत्य आणण्याच्या दिशेने वाटचालही सुरू होईल, या भूमिकेतून प्रस्तुत पुस्तकातील चर्चेची मांडणी केली आहे.

रोजगार हमी योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी हा या चर्चेचा मुख्य संदर्भ असला तरी तो त्यापुरता मर्यादित मात्र नाही. सर्वसामान्य नागरिकांच्या आणि वंचितांच्या हितावर थेटपणे परिणाम करणाऱ्या धोरणे-योजना आणि कार्यक्रमांमधे जाबदायित्त्व आणि लोकाभिमुखता आणणाऱ्या अनेक कार्यकर्ते आणि अभ्यासकांना हिंसेला आणि विरोधाला तोंड द्यावे लागल्याची उदाहरणे आपल्या अवती-भवती सातत्याने घडत आहेत. या वाढत्या हिंसेच्या आणि दडपशाहीच्या वातावरणात लोकशाही मूल्यांचे जतन करण्याची, त्यासाठी निरनिराळे मार्ग शोधण्याची, कायद्याने उपलब्ध करून दिलेल्या ताकदीच्या जागा पुरेपूर वापरण्याची गरजही अनेकांना प्रकर्षाने जाणवते आहे. अशा सर्वांसाठी देखील या चर्चेतून काही उपयुक्त मुद्दे पुढे येतील असा विश्वास वाटतो.

महाराष्ट्रात आणि इतर राज्यांमधे केलेल्या क्षेत्रभेटी, कार्यकर्ते, मजूर आणि सरकारी अधिकारी यांच्याशी झालेला संवाद, इतर राज्यांमधील कार्यकर्तेआणि अभ्यासकांच्या लेखनाचा, तसेच कायद्यातील तरतुदींचा आढावा आणि माहितीच्या अधिकाराचा उपयोग करून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण यांच्याआधारे या चर्चेचा आशय गेल्या वर्षभरात आकार घेत गेला. या प्रक्रियेत सहकार्य करणाऱ्या सर्वांचे, विशेषत: गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या रोजगार हक्कावर काम करणाऱ्या सृष्टी या संस्थेचे संयोजक केशव गुरनुले यांचे आम्ही मन:पूर्वक आभारी आहोत. पुस्तकात काही न्यून राहिले असल्यास त्याची जबाबदारी मात्र आमची आहे. प्रतिक्रिया आणि सूचनांचे अर्थातच स्वागत आहे.

१ कायद्यातील सामाजिक अंकेक्षण

राजस्थानमधील मजदूर किसान शक्ती संघटनेने दुष्काळ निवारण कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतील गलथानपणा आणि भ्रष्टाचार उजेडात आणण्यासाठी प्रथम सामाजिक अंकेक्षणाचा उपयोग केला. या अनुभवातून सामाजिक अंकेक्षणाची ताकद लक्षात येताच देशव्यापी रोजगार हमी कायद्याची आणि त्यात सामाजिक अंकेक्षणाची तरतूद समाविष्ट करण्याची मागणीही त्यांनी लावून धरली. त्यांच्याबरोबर विविध चळवळी आणि संघटनांनीही रोजगार हमी कायदा केला जावा आणि त्यात पारदर्शकता आणि लोकसहभागासाठी प्रभावी तरतुदींचा समावेश असावा यासाठी दीर्घकाळ आग्रह धरला. एकीकडे जनचळवळींचा रेटा, तर दुसरीकडे गेल्या दशकामधे लोकसहभाग आणि पारदर्शकता या संकल्पनांना आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या लेखीही येत गेलेले महत्त्व यांच्या पार्श्वभूमीवर केंद्र शासनाने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यात पारदर्शकता आणि लोकसहभागासाठीच्या विविध तरतुदी समाविष्ट केल्या. या तरतुदींपैकी सामाजिक अंकेक्षणाबाबतच्या तरतुदींची सर्वाधिक चर्चा झाली. ते साहजिकही होते, कारण राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरू होण्यापूर्वी सामाजिक अंकेक्षण ही संकल्पना अस्तित्त्वात (आणि वापरातही) असली, तरी तिची खरी ताकद लक्षात

येऊ लागली, ती राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यात तिचा समावेश झाल्यानंतरच. हे ज्यामुळे घडू लागले ते अनुभव आणि त्यातून येणारे मुद्दे यांची चर्चा करण्याआधी मुळात कायद्यातील तरतुदी नेमक्या काय आहेत, याची मांडणी या प्रकरणात केली आहे.

तरतुदी : राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यातील

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याला सामाजिक अंकेक्षणाची काय संकल्पना अभिप्रेत आहे, आणि ती प्रत्यक्षात यावी यासाठी कोणत्या तरतुदी केलेल्या आहेत हे बघितले तर दिसते की-

- **राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या कलम १७ (१,२,३)** नुसार ग्रामसभेला ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रात राबवलेल्या सर्व कामांवर देखरेख ठेवण्याचा, त्यांचा वेळोवेळी आढावा घेण्याचा अधिकार आहे, ग्रामपंचायत-क्षेत्रात योजनेअंतर्गत राबवल्या जाणाऱ्या सर्व कामांचे नियमितपणे सामाजिक अंकेक्षण करण्याचा अधिकारही ग्रामसभांना आहे, तर ग्रामसभांना सामाजिक अंकेक्षण करता यावे यासाठी आवश्यक ती सर्व कागदपत्रे उदा. मस्टर, मोजमाप पुस्तक, व्हाऊचर्स, कामाची अंदाजपत्रके, मंजुरीचे आदेश इ. कागदपत्रे खुली करणे ग्रामपंचायतींसाठी बंधनकारक आहे.
- **राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या अनुसूची १ मधील कलम** १३ मधे म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक राज्यशासनाने अंमलबजावणीच्या प्रत्येक टप्प्यावर पारदर्शकता आणि जाबदायित्त्व असावे यासाठी पुरेशा तरतुदी करणे बंधनकारक आहे. दिनांक ३१.१२.०८ रोजी या अनुसूचीमधे केंद्रशासनाने सुधारणा केली आहे. या सुधारणेनुसार मार्गदर्शक सूचनांमधील सामाजिक अंकेक्षणाबाबतच्या सूचनांचा समावेश अनुसूची १ मधील १३ व्या कलमानंतर करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे मार्गदर्शक सूचनांचे कायदेशीर

तरतुदींमधे रुपांतर झाले आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या वेबसाइटवर (www.nrega.nic.in) या सुधारणांचा मसुदा उपलब्ध आहे.

✧ राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या **मार्गदर्शक सूचनांमधे** (प्रकरण ११: Transparency and Accountability: Public Vigilance and Social Audits) कायद्यातील या कलमावर आधारित विस्तृत सूचना आणि विवेचन दिलेले आहे. या सूचनांमधे म्हटले आहे की ''कोणत्याही योजना/कायद्याच्या कारभारात जनतेप्रति उत्तरदायित्त्व आणणे हे सामाजिक अंकेक्षणाचे मूलभूत उद्दिष्ट असते. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्व संबंधितांच्या उपस्थितीमधे, संबंधित कार्यक्रमाबाबतचे तपशील जाहीरपणे तपासून बघणे हा एक सुलभ - सुटसुटित मार्ग असू शकतो. मात्र राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या संदर्भात सामाजिक अंकेक्षण हा शब्द जनतेद्वारा तपासणीची सातत्यपूर्ण प्रक्रिया या अर्थाने वापरलेला आहे. या प्रक्रियेचा भाग म्हणून वेळोवेळी घेतल्या जाणाऱ्या सभांचा उल्लेख 'सामाजिक अंकेक्षण मंच' असा केला आहे. सामाजिक अंकेक्षणाच्या या सातत्यपूर्ण प्रक्रियेत लाभार्थी आणि इतर संबंधित गट योजनेअंतर्गत राबवल्या जाणाऱ्या प्रत्येक कार्यक्रमाच्या नियोजन, अंमलबजावणी, संनियंत्रण(मॉनिटरिंग) आणि मूल्यमापन अशा प्रत्येक टप्प्यामधे सहभागी असतील. या प्रक्रियेमुळे कोणत्याही कार्यक्रमाची आखणी आणि अंमलबजावणी स्थानिक परिस्थितीला अनुरुप, त्याचप्रमाणे लाभार्थींच्या प्राधान्यक्रमांना योग्य स्थान देऊन आणि जनहितासाठीच केली जाते आहे ना, याची खातरजमा करणे शक्य होते.''

या विवेचनाच्या आधारे काही निकषांची मांडणीदेखील मार्गदर्शक सूचनांच्या ११ व्या प्रकरणात केलेली आहे. हे निकष पूर्ण होत असतील तर कोणत्याही ठिकाणी 'योजनेचे सामाजिक अंकेक्षण झाले', असे म्हणता येईल.

✧ सामाजिक अंकेक्षणाचे निकष

१) **पारदर्शकता:** योजनेच्या अंमलबजावणीत आणि निर्णय प्रक्रियेत संपूर्ण पारदर्शकता यावी यासाठी शासनावर स्वेच्छेने सर्व संबंधित माहिती जाहीर करण्याचे बंधन कायद्याने घातलेले आहे. त्यानुसार योजनेशी संबंधित सर्व माहिती विहित नमुन्यात आणि स्थानिक भाषेतून कामाच्या ठिकाणी तसेच ग्रामपंचायतीमधे जाहीर केलेली असावी.

२) **सहभाग:** सर्व लाभार्थींना आणि सहभागी घटकांना (केवळ त्यांच्या प्रतिनिधींना नव्हे) योजनेबाबतच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा हक्क, शिवाय प्रत्येक निर्णयात त्यांचा सहभाग घेतला गेला आहे ना, याची खातरजमा करण्याचाही हक्क मिळालेला असावा.

३) **जाणीवपूर्वक संमती:** क्वचित काही बाबतीत निर्णय आधीच घेणे अपरिहार्य कारणांमुळे गरजेचे असेल, तर अशा वेळी सर्व संबंधितांना त्या निर्णयांची आणि त्यांच्या परिणामांची पूर्ण कल्पना देऊन मगच त्यांची संमती घेतली गेली पाहिजे.

४) **उत्तरदायित्त्व/जाबदायित्त्व:** लोकप्रतिनिधी आणि संबंधित सरकारी अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी त्यांनी केलेल्या किंवा न केलेल्या बाबींचा लाभार्थी आणि इतर संबंधित गटांसमोर खुलासा करणे, त्याबाबतच्या प्रश्नांना उत्तरे देणे बंधनकारक आहे.

५) **तक्रार निवारण आणि पाठपुरावा:** सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेतून, तसेच इतर कोणत्याही जाहीर तपासणीमधून निष्पन्न झालेल्या बाबींची अधिकृतपणे नोंद घेतली गेली पाहिजे. त्याबाबत काय पाठपुरावा केला गेला आणि तक्रारींबाबत काय कारवाई केली गेली, हे लोकांपर्यंत पोचवले गेले पाहिजे.

✧ सामाजिक अंकेक्षण-प्रक्रियेत केव्हा काय तपासायचे?

सामाजिक अंकेक्षण ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे, याचाच अर्थ योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेत प्रत्येक टप्प्यावर अंमलबजावणी कायद्यानुसार झाली की नाही, याची लोकांकडून खातरजमा झाली पाहिजे, असे मार्गदर्शक सूचनांमधे म्हटले आहे. ही खातरजमा कशी करता येईल हे एका तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट केले आहे. या तक्त्यातील पहिल्या रकान्यात अंमलबजावणी प्रक्रियेतील १० ठळक टप्पे/पायऱ्या आणि त्या-त्या पायरीसाठी जबाबदार असणाऱ्या सरकारी यंत्रणांची नावे दिलेली आहेत. दुसऱ्या रकान्यात प्रत्येक पायरीसमोर लाभार्थींचा सहभाग न घेतल्यामुळे, खऱ्या गरजूंऐवजी इतरांच्या हिताला प्राधान्य दिल्यामुळे, योजनेच्या उद्दिष्टांऐवजी स्वार्थी हितसंबंधांचा शिरकाव झाल्यामुळे योजनेच्या अंमलबजावणीत कोणकोणत्या त्रुटी राहू शकतील याची यादी दिली आहे. तिसऱ्या रकान्यात प्रत्येक पायरीसमोर ह्या त्रुटी निर्माणच होऊ नयेत यासाठी लोकसहभाग, पारदर्शकता यांचा आग्रह कोणकोणत्या बाबतीत धरायला हवा हे सुचवले आहे. या तक्त्याच्या आधारे अंमलबजावणी प्रक्रियेत केव्हा काय तपासून बघायचे, कशाचा आग्रह धरायचा हे स्पष्ट होते. त्यानुसार प्रत्येक पायरीवर जागरूकपणे पाठपुरावा केला तर 'सामाजिक अंकेक्षण ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे', ही संकल्पना प्रत्यक्षात येऊ शकते, असे अभिप्रेत आहे. (हा तक्ता परिशिष्ट एकमधे दिला आहे)

✧ सामाजिक अंकेक्षणासाठीची संरचना

सामाजिक अंकेक्षण व्हावे यासाठी वेळोवेळी आढावा घेणे, कायद्यात विहित केलेल्या समित्यांची ग्रामसभेद्वारा नेमणूक केली जावी यासाठी प्रयत्न करणे, ही जबाबदारी कायद्याने तालुका स्तरावरील कार्यक्रम अधिकाऱ्यांवर सोपवलेली आहे. मार्गदर्शक सूचनांच्या दहाव्या प्रकरणात (Transparency

and Accountability: Role of the State) सामाजिक अंकेक्षण ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असावी यादृष्टीने पुढील समित्यांची तरतूद दिलेली आहे:

स्थानिक दक्षता आणि संनियंत्रण समिती : योजनेअंतर्गत राबवल्या जाणाऱ्या प्रत्येक कामासाठी या समितीची निवड ग्रामसभेत होणे अपेक्षित आहे, आणि त्यात स्त्रिया, तसेच अनुसूचित जाती-जमातीच्या प्रतिनिधींना पुरेसे प्रतिनिधित्त्व मिळणे अपेक्षित आहे. काम सुरू झाल्यापासून ते पूर्ण होईपर्यंत कामाची प्रगती, दर्जा आणि उद्भवणाऱ्या तक्रारी यांचा नियमितपणे आढावा घेणे आणि त्याआधारे अहवाल तयार करणे अशी या समितीची जबाबदारी आहे. अंमलबजावणी यंत्रणांनी कामाचे अंदाजपत्रक, वेळापत्रक आणि गुणवत्तेचे निकष याबाबत या समितीशी सल्लामसलत करायची आहे. समितीने तयार केलेला अहवाल कामाच्या पूर्णत्त्व दाखल्याबरोबर जोडला जावा. अहवालाची प्रत अहवाल तयार झाल्यानंतर होणाऱ्या ग्रामसभेमधे सादर केली जावी, तसेच कार्यक्रम अधिकारी आणि जिल्हा समन्वयक यांच्याकडेही पाठवली जावी.

मजूर-समिती : मजुरांना आपले प्रश्न आणि तक्रारी प्रभावीपणे मांडता याव्यात यासाठी काम करणाऱ्या मजुरांच्या समित्याही गठित करता येतील. आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे या समित्या गठित करण्याची जबाबदारी कायद्याने गट कार्यक्रम अधिकाऱ्यांकडे सोपवलेली आहे.

✧ सामाजिक अंकेक्षण मंच

सामाजिक अंकेक्षणाची सातत्यपूर्ण प्रक्रिया सुरू असतानाच सर्व संबंधित घटकांनी नियमितपणे एकत्र जमून योजनेच्या अंमलबजावणीचा, त्यातील विविध बारकाव्यांचा आढावा घेणेदेखील गरजेचे आहे. दर सहा महिन्यांनी किमान एकदा ग्रामसभा घेऊन हा आढावा घेतला गेला पाहिजे. यालाच

'सामाजिक अंकेक्षण मंच (सोशल ऑडिट फोरम) असे नाव मार्गदर्शक सूचनांमधे दिले आहे. योजनेबाबतचे सर्व तपशील या मंचावर जाहीरपणे वाचले जातील, शिवाय अंमलबजावणीशी संबंधित सर्व शासकीय कर्मचारी-अधिकारीही मंचासाठी उपस्थित असल्याने लोकांना त्यांना जाब विचारण्याची, खुलासा मागण्याची संधी मिळेल, याव्यतिरिक्त मंचामधे लोकांनी आजवर झालेल्या कामाबाबत, त्यात घेतलेल्या निर्णयांबाबत, योजनेतील तरतुदींबाबत साधक-बाधक चर्चा करणे, आणि झालेल्या कामाच्या तसेच शासनाकडून मिळालेल्या सेवेच्या गुणवत्तेचे काटेकोर मूल्यमापन करणे अपेक्षित आहे. थोडक्यात सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या माध्यमातून लोकांना केवळ पारदर्शकता आणि जाबदायित्त्वाबाबतच्या तरतुदी तपासण्याची नव्हे तर गेल्या सहा महिन्यात त्यांच्या भागात (ग्रामपंचायत क्षेत्रात) योजनेअंतर्गत झालेल्या सर्व कामांचे जाहीरपणे ऑडिट करण्याची संधी मिळू शकते.

✧ सामाजिक अंकेक्षण मंच प्रभावी होण्यासाठी महत्त्वाचे मुद्दे

सामाजिक अंकेक्षण मंच प्रभावी होण्यासाठी तीन मुद्द्यांकडे विशेष काळजीपूर्वक लक्ष देणे गरजेचे आहे, असे मार्गदर्शक सूचनांमधे म्हटले आहे: (अ) पूर्वप्रसिद्धी आणि कागदपत्रांची पूर्तता (ब) संस्थात्मक आणि प्रक्रियेबाबतचे मुद्दे आणि (क) मंचासाठीचा किमान कार्यक्रम. तीनही मुद्द्यांबाबत मार्गदर्शक सूचनांमधे केलेले विवेचन थोडक्यात याप्रमाणे आहे:

(अ) पूर्वप्रसिद्धी आणि कागदपत्रांची पूर्तता: सामाजिक अंकेक्षण मंचाची तारीख ग्रामसभेप्रमाणेच पुरेशी आधी जाहीर करणे, त्यासाठी लेखी तसेच बातमी पोचवण्याचे/जाहीर करण्याचे पारंपारिक मार्ग वापरणे, वर्तमानपत्रके, माहितीपत्रके यांतून मंच होणार असल्याबाबतची बातमी जाहीर

करणे, दर सहा महिन्यांनी नियमितपणे आणि एखाद्या अभियान/मोहीमेप्रमाणे सामाजिक अंकेक्षण मंचाचे आयोजन करणे, जेणेकरुन सर्व सरकारी यंत्रणा त्याच्या सर्व पैलूंची पुरेपूर तयारी करणे या पूर्वप्रसिद्धीसाठी आवश्यक बाबी म्हणून नोंदवल्या आहेत; तर कागदपत्रांच्या पूर्ततेबाबत पुढील बाबी नोंदवल्या आहेत: योजनेशी संबंधित सर्व कागदपत्रे अद्यावत स्वरुपात उपलब्ध असणे गरजेचे आहे पण पुरेसे नाही. ही उपलब्ध व अद्यावत कागदपत्रे सहज समजेल अशा गोषवाऱ्याच्या स्वरुपात सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या १५ दिवस आधी ग्रामपंचायतीमधे कोणालाही बघण्यासाठी विनामूल्य उपलब्ध करुन देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी मस्टर, हिशोबाची कागदपत्रे, मोजमाप-पुस्तक यासारख्या कागदपत्रांचा पुरेसा आधी गोषवारा तयार केला पाहिजे. ज्यांना हव्या असतील त्यांना या गोषवाऱ्याच्या प्रती रास्त दरात आणि मागितल्यानंतर जास्तीत जास्त सात दिवसांत दिल्या जाव्यात. सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या दिवशी सादर करण्यासाठी हा गोषवारा तक्त्यांच्या स्वरुपात लावून ठेवला जावा. सर्व कागदपत्रांच्या मूळ प्रती सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या दिवशी ग्रामपंचायत कार्यालयात उपलब्ध असाव्यात, जेणेकरुन गरज पडल्यास त्यांचा खातरजमा करण्यासाठी उपयोग करता येईल. नियोजित कामांची यादीही पुरेशी आधीच तयार करुन सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या दिवशी इतर विषयांच्या जोडीनेच सूचना-फलकावर जाहीर केलेली असावी.

(ब) संस्थात्मक आणि प्रक्रियेबाबतचे मुद्दे: सामाजिक अंकेक्षण मंचाची विश्वासार्हता जपण्याच्या दृष्टीने हे मुद्दे अतिशय महत्त्वाचे आहेत. मंचाचे कामकाज पारदर्शक रित्या आणि नि:पक्षपणे पार पडले पाहिजे, जेणेकरुन अतिवंचित घटकांना त्यात निश्चिंतपणे सहभागी होऊन निर्भयपणे त्यांचे प्रश्न मांडता येतील. स्वार्थी हितसंबंधांचा मंचाच्या कामकाजात कोणत्याही प्रकारे

हस्तक्षेप होऊ नये यासाठी पुरेपूर काळजी घेणे गरजेचे आहे, अशी प्रस्तावना करुन मार्गदर्शक सूचनांमधे पुढील मुद्दे नमूद केलेले आहेत:

- **आयोजनाची जबाबदारी:** मंचाचे आयोजन करण्याची जबाबदारी कार्यक्रम अधिकाऱ्याची (तालुका पातळीवरील अधिकारी, महाराष्ट्रात तहसीलदार, रोहयो) असेल. जिल्हा, राज्य आणि केंद्रशासनानेही विविध ठिकाणी होणाऱ्या सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या प्रक्रियेचा वेळोवेळी आढावा घेणे गरजेचे आहे.
- **मंचाची वेळ:** सर्व सहभागींना, विशेषत: स्त्रिया आणि वंचित घटकांना निश्चितपणे सहभागी होता येईल अशी असावी, आणि ती पुरेशी आधी जाहीर केलेली असावी
- **गणसंख्या:** ग्रामसभेसाठीची गणसंख्या हीच मंचासाठीचीही किमान गणसंख्या असावी. मात्र पुरेशा गणसंख्येअभावी उपस्थितांचे मुद्दे, तक्रारी, निरीक्षणे नोंदवून घ्यायला नकार दिला जाऊ नये.
- **अध्यक्षपद आणि सचिवपद:** कोणत्याही प्रकारे सरकारी यंत्रणेचे प्रतिनिधित्त्व करणाऱ्या व्यक्तीला मंचाचे अध्यक्षपद, तसेच सचिवपद दिले जाऊ नये.
- **माहितीचे सादरीकरण करणारी व्यक्ती:** माहितीचे सादरीकरणही सरकारी यंत्रणेचे प्रतिनिधित्त्व करणाऱ्या व्यक्तीने करु नये, त्याऐवजी ते स्थानिक दक्षता समितीच्या सदस्यांपैकी एखाद्या सदस्याने करावे. मंचाच्या सुरुवातीला मागच्या वेळी झालेल्या मंचाच्या अहवालावरील 'कार्यवाहीच्या अहवालाचे' (ॲक्शन टेकन रिपोर्ट) वाचन झाले पाहिजे.
- **सरकारी अधिकाऱ्यांची उपस्थिती:** योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असणारे सर्व सरकारी अधिकारी सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या दिवशी उपस्थित असणे बंधनकारक आहे.

- **निर्णयप्रक्रिया:** मंचाच्या दिवशी केले जाणारे सर्व निर्णय व ठराव बहुमताने केले गेले, तरी फारकतीचे मुद्दे स्पष्टपणे नोंदवले गेले पाहिजेत.
- **इतिवृत्त (मिनिट्स):** मंचाच्या दिवशी नोंदी घेणारी व्यक्ती अंमलबजावणी यंत्रणांची प्रतिनिधी असता कामा नये. नोंदी विहित नमुन्यात घेऊन सर्व सहभागी व्यक्तींच्या सह्या मंचाचा कार्यक्रम संपताना, म्हणजेच नोंदी पूर्ण झाल्यानंतर घेतल्या जाणे बंधनकारक आहे.
- **किमान कार्यक्रम:** मंचाच्या दिवशी कायद्याने विहित केलेला किमान कार्यक्रम (अजेंडा) पार पडलाच पाहिजे, आणि त्याचा विहित नमुन्यात अहवालही तयार केला गेला पाहिजे.
- **तज्ज्ञांची उपस्थिती:** प्रत्येक जिल्ह्याने जिल्हयाबाहेरील अभियंते, लेखापाल (अकाऊंटंट) अशा साधन व्यक्तींना मंचाच्या वेळी वितरित करायची तांत्रिक व आर्थिक बाबींची माहिती तयार करण्यासाठी निमंत्रित करावे. या साधन व्यक्तींनी निवडकसामाजिक अंकेक्षण मंचांना उपस्थित राहून सविस्तर नोंदी घ्याव्यात आणि ज्या कामांबाबत लोकांनी आक्षेप घेतले असतील, किंवा भ्रष्टाचार झाल्याची जबानी दिली असेल, अशा कामांना मंचाचा कार्यक्रम संपल्यानंतर ताबडतोब भेट देऊन संबंधित आक्षेपांची सखोल चौकशी करावी. अशा सामाजिक अंकेक्षण मंचांचे आणि तज्ज्ञ साधन व्यक्तींचे अहवाल कार्यक्रम अधिकारी आणि जिल्हा समन्वयकांना पुढील कार्यवाहीसाठी पाठवण्यात यावेत.
- **प्रशिक्षण साहित्य:** मंचाच्या वेळी सामाजिक अंकेक्षण आणि माहितीचा अधिकार या विषयांवरील हस्तपुस्तिका वा इतर साहित्य सहभागींमधे वितरित केले जावे, जेणेकरुन मंचाच्या प्रक्रियेबरोबरच उपस्थितांच्या शिक्षणाची प्रक्रियाही सुरू राहील.

(क) मंचासाठीचा किमान कार्यक्रम: मंचाच्या दिवशी ज्या मुद्द्यांचा परामर्श घेणे अनिवार्य आहे, असे किमान मुद्दे मार्गदर्शक सूचनांमधे निश्चित करण्यात आले आहेत. या मुद्द्यांच्या आधारे कायद्यात नमूद केलेल्या पारदर्शकता आणि लोकसहभागासाठीच्या तरतुदींचे पालन झाले की नाही, याची तपासणी होऊ शकते. या **तपासणी-यादीतील मुख्य मुद्दे** पुढील प्रमाणे आहेत:

१ नोंदणी प्रक्रियेतील पारदर्शकता

२ जॉब कार्ड वितरणातील पारदर्शकता

३ मागणी अर्जांवरील कार्यवाहीमधील पारदर्शकता

४ कामांना मंजुरी देण्याच्या प्रक्रियेतील पारदर्शकता

५ अंमलबजावणी प्रक्रियेतील पारदर्शकता

६ मजुरीवाटपातील पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता

७ कामे पूर्ण झाल्यानंतरचे लेखापरिक्षण आणि हिशेब-तपासणी

वरील सर्व मुद्द्यांसाठी प्रत्येकी ५ ते ६ उपमुद्देही मार्गदर्शक सूचनांमधे दिलेले आहेत. वर उल्लेख केलेले प्रत्येक काम पार पाडताना त्यात वेळोवेळी मजुरांचा सहभाग घेतला गेला का, ग्रामसभेत चर्चा झाली का, कोणत्याही निर्णयाला अंतिम स्वरुप देण्याआधी संबंधित व्यक्ती/गटांना त्याची पूर्वकल्पना दिली का, प्रत्येक कामाबाबत कायद्याने विहित केलेली माहिती वेळोवेळी जाहीर केली गेली का, असा या उपमुद्द्यांचा आशय आहे. याशिवाय 'कामाशी निगडित इतर महत्त्वाचे मुद्दे' या शीर्षकाखालीही काही मुद्दे सुचवले आहेत.

- **कामाशी निगडित इतर महत्त्वाचे मुद्दे :** कामाशी निगडित काही महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर मंचाच्या दिवशी चर्चा व्हावी यासाठी स्थानिक दक्षता समितीने तयार केलेल्या अहवालातील पुढील मुद्द्यांचे वाचन ग्रामसभेत केले जावे :

१ कामाची गुणवत्ता, साइटची निवड, कामाचे मोजमाप

२ मजुरीवाटप किमान मजुरीप्रमाणे आणि वेळेवर झाले का?

३ मंजूर रकमेतून मजुरी आणि इतर सर्व देय रकमा दिल्या गेल्या का?

४ काम सुरू असताना केल्या गेलेल्या तक्रारी आणि त्यांच्या निवारणासाठी झालेली कार्यवाही

५ कामाच्या ठिकाणी अपेक्षित सुविधांची उपलब्धता

६ निर्माण झालेल्या कामाला आवश्यक असलेली देखभाल

या मुद्द्यांबरोबर चर्चेसाठी इतरही काही मुद्दे मार्गदर्शक सूचनांमधे नमूद केलेले आहेत. ते याप्रमाणे :

१ ग्रामपंचायत क्षेत्रातील इतर विकासकामांची देखभाल

२ योजनेअंतर्गत झालेली परंतु अपूर्ण राहिलेली, तसेच वापरात नसलेली कामे (ही यादी ग्रामपंचायत सचिवाने तयार करुन तिचे वाचन करणे अपेक्षित आहे)

३ मागील वेळी झालेल्या आर्थिक बाबींच्या लेखा परीक्षणाचा अहवाल आणि त्यात नोंदवलेले आक्षेप (जाहीर वाचन)

४ मागील वेळी झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणानंतर जारी केली गेलेली उपयोगिता प्रमाणपत्रे आणि पूर्णत्त्व दाखले (Utilization Certifcates and Completion Certificates) (यांचेही जाहीर वाचन)

५ मजुरी अथवा/ आणि बेकारभत्ता देय असल्यास अशा व्यक्ती व देय रकमांची यादी - ही यादी ग्रामसभेत वाचन झाल्यानंतर पुढील कार्यवाहीसाठी कार्यक्रम अधिकाऱ्याकडे पाठवली जावी.

६ ग्रामपंचायतीमधील सर्व फलकांचे अद्यावतीकरण.

७ ग्रामरोजगार सेवक, कनिष्ठ अभियंता आणि इतर कर्मचारी/अधिकारी यांच्या कामगिरीचा दर्जा (तो समाधानकारक होता की नाही याबाबत)

८ कार्यक्रम अधिकाऱ्यांकडून ग्रामपंचायतीला निधीचा पुरवठा गरजेनुसार आणि वेळेवर झाला की नाही?

९ काम सुरू होण्यापूर्वी, सुरू असताना आणि झाल्यानंतर अशा तिन्ही टप्प्यांमधे छायाचित्रे घेतली गेली का, आणि ती सर्वांना बघण्यासाठी खुली केली गेली का?

१० स्थानिक दक्षता आणि संनियंत्रण समितीची नेमणूक कायद्यातील तरतुदींनुसार केली गेली का, आणि समितीने आपला अहवाल संबंधित यंत्रणांना सादर केला आहे का?

सामाजिक अंकेक्षण मंचाबाबत मार्गदर्शक सूचनांमधे केलेले हे विवेचन बघताना लक्षात येते, की सामाजिक अंकेक्षण ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असेल तर सामाजिक अंकेक्षण मंचातून अधिक परिणामकारक निष्पत्ती होईल. पण सामाजिक अंकेक्षण ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया म्हणून घडलेली नसेल, तरीही सर्व संबंधित घटकांचे शिक्षण सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या माध्यमातून निश्चितच सुरू होईल. योजनेशी संबंधित घटक, विशेषत: ग्रामपंचायती आणि ग्रामसभा जागरूक झाल्या तर योजनेच्या कारभारात त्याचे प्रतिबिंब खचितच पडेल. मात्र त्यासाठी या मार्गदर्शक सूचनांचे प्रभावी अशा कार्यात्मक सूचनांमधे (ऑपरेशनल गाइडलाइन्स) रुपांतर व्हावे लागेल. महाराष्ट्रात हे रुपांतर कसे झाले आहे, याचा आढावा पुढे घेतला आहे.

महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यातील सामाजिक अंकेक्षण

- २००५ साली राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अस्तित्वात आल्यानंतर महाराष्ट्रातील रोजगार हमी योजनेचे 'महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत' रुपांतर करण्यात आले. मूळ रोजगार हमी कायद्यात (१९७७) त्यासाठी काही सुधारणा करण्यात आल्या. या सुधारणांमधे (Maharashtra Act no. LI of 2006) अर्थातच सामाजिक अंकेक्षणाच्या तरतुदीचा समावेश होता. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यातील १७ (१,२,३) हे कलम सुधारित रोजगार हमी कायद्यात, म्हणजेच 'महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यात' जसेच्या तसे स्वीकारण्यात आले (कलम ६-१ क: १, २, ३).

- राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या मार्गदर्शक सूचनांच्या धर्तीवर महाराष्ट्र शासनानेही **मार्गदर्शक सूचना** जारी केल्या. इंग्रजी भाषेतील या सूचना विभागीय, उपविभागीय आणि जिल्हा स्तरावरील अधिकाऱ्यांना पाठवल्या गेल्या. या सूचनांमधे सामाजिक अंकेक्षणाची संकल्पना आणि त्यासाठीच्या तरतुदींची मांडणी केलेली आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या मार्गदर्शक सूचनांमधील सविस्तर विवेचनाच्या तुलनेत ही मांडणी खूपच संक्षिप्त आहे. या मांडणीचे सार थोडक्यात याप्रमाणे देता येईल:
  - सर्वसामान्य नागरिकांना माहितीच्या अधिकारांतर्गत अधिकाधिक माहिती खुली करुन दिल्याने व सामाजिक अंकेक्षणात त्यांचा सहभाग घेतल्याने योजनेचा कारभार पारदर्शक आणि लोकाभिमुख करण्याचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकते. सामाजिक अंकेक्षण हा योजनेची अंमलबजावणी झाल्यानंतर घ्यायचा आढावा नाही, तर ती एक सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे. ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया प्रत्यक्षात येण्यासाठी योजनेच्या कारभारातील चारही टप्प्यांवर पार पाडायच्या प्रत्येक कामामधे ग्रामसभेचा पुरेपूर सहभाग असणे गरजेचे आहे.
  - राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेने केलेली स्थानिक दक्षता आणि संनियंत्रण समित्यांची, तसेच मजूर-समित्यांची तरतूद या मार्गदर्शक सूचनांमधे जशीच्या तशी समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. शिवाय ग्रामपंचायतींना मंजूर झालेल्या कामांसाठी दिलेल्या निधीतील ६०% रक्कम खर्च झाल्यानंतर निधीच्या पुढच्या हप्त्यासाठी दाखल केलेल्या प्रस्तावाबरोबर स्थानिक दक्षता व संनियंत्रण समितीने तयार केलेला अहवाल जोडणे अपेक्षित आहे.

- ग्रामसभेने केलेल्या सामाजिक अंकेक्षणाच्या अहवालांवर कार्यवाही करण्यासाठी योजनेत जिल्हा स्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची संरचना करण्यात आलेली आहे. जिल्हाधिकारी कार्यालयातील या कक्षात ग्रामसभांच्या सामाजिक अंकेक्षण अहवालांचे संकलन केले जाणे अपेक्षित आहे. गरज पडली तर पुन्हा एकदा संबंधित ठिकाणाचे ऑडिट करण्यासाठी या संकलनाचा उपयोग होऊ शकतो. शिवाय, या संकलनाच्या आधारे तयार केलेला मासिक अहवाल जिल्हाधिकारी, योजनेचे राज्यस्तरीय समन्वयक आणि राज्यशासन यांना पाठवला जाणे अपेक्षित आहे. या अहवालाच्या आधारे योजनेच्या अंमलबजावणीतील गंभीर त्रुटी, गैरव्यवहार इ. वर कारवाई केली जाणे अपेक्षित आहे.

थोडक्यात, स्थानिक दक्षता आणि संनियंत्रण समितीच्या कामाची निधी-पुरवठ्याशी सांगड आणि जिल्हा-स्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना या दोन तरतुदींखेरीज सामाजिक अंकेक्षणाबाबत नवीन तरतूद अथवा स्पष्टीकरण महाराष्ट्राच्या मार्गदर्शक सूचनांमधे केलेले दिसत नाही. याशिवाय, स्थानिक दक्षता आणि नियंत्रण समितीचे, त्याचप्रमाणे जिल्हा-स्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कक्षाचे कामकाज नक्की कसे चालेल, सामाजिक अंकेक्षणासारखी नावीन्यपूर्ण आणि आव्हानात्मक संकल्पना प्रत्यक्षात येण्यासाठी संबंधित सहभागी घटकांच्या क्षमता बांधणीसाठी काय करणे गरजेचे आहे अशा प्रश्नांची उत्तरे या मार्गदर्शक सूचनांमधून मिळत नाहीत. २००६ ते २००८ (जून) या कालावधीत जारी केलेल्या शासन निर्णयांमधेही सामाजिक अंकेक्षणाबाबत काहीही उल्लेख केलेला नाही.

या पार्श्वभूमीवर, महाराष्ट्रातील सामाजिक अंकेक्षणाचे वास्तव काय आहे, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न पुढच्या प्रकरणात केला आहे.

२ महाराष्ट्रातील सामाजिक (?) अंकेक्षण

एप्रिल २००८ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना लागू झाल्यामुळे सामाजिक अंकेक्षणाची तरतूदही राज्यातील सर्व जिल्ह्यांना लागू झाली. इतर राज्यांमधे मजुरांची ताकद वाढवण्याचे आणि प्रस्थापित सत्ता समीकरणांना आव्हान देण्याचे प्रभावी साधन ठरलेली ही तरतूद महाराष्ट्रात कशी वापरली गेली याचा आढावा या प्रकरणामधे घेतला आहे. त्यासाठी शासकीय वेबसाइट, माहितीचा अधिकार आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सामाजिक अंकेक्षण करण्याचा प्रत्यक्ष अनुभव अशा काही स्रोतांमधून मिळालेल्या माहितीचा उपयोग केला आहे.

अ) शासकीय वेबसाइटवर दिसणारे चित्र

महाराष्ट्रात रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत बहुसंख्य ठिकाणी निरुत्साहाचे वातावरण आहे. हे विधान केवळ स्वयंसेवी क्षेत्राच्या अनुभवाच्या आधारे केलेले नाही, तर राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमीच्या वेबसाइटवरुन उपलब्ध झालेल्या, म्हणजेच शासकीय स्रोतांकडून नोंदवल्या गेलेल्या आकडेवारीच्या आधारे हे विधान केलेले आहे. आलेख क्र. २.१ (अ व ब) मधे

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या www.nrega.nic.in या शासकीय वेबसाइटवर उपलब्ध असलेली माहिती दिलेली आहे.

महाराष्ट्रातील सामाजिक लेखा परिक्षण

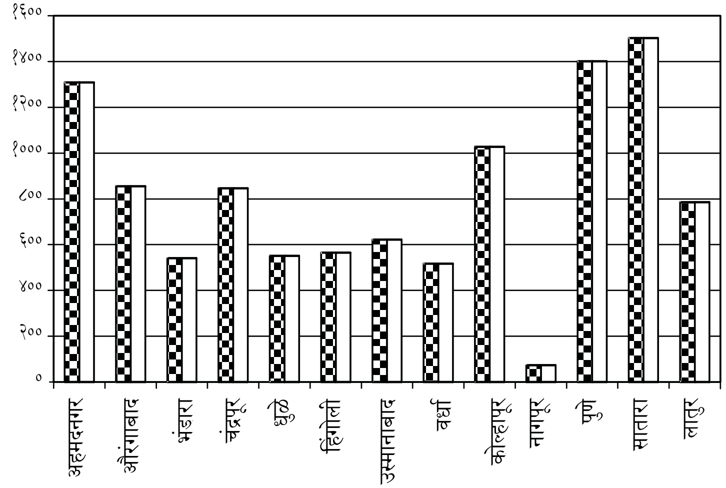

ग्रा.पं.संख्या ▩ सालेप झालेल्या ग्रा.पं. □ आलेख क्र. २.१-अ

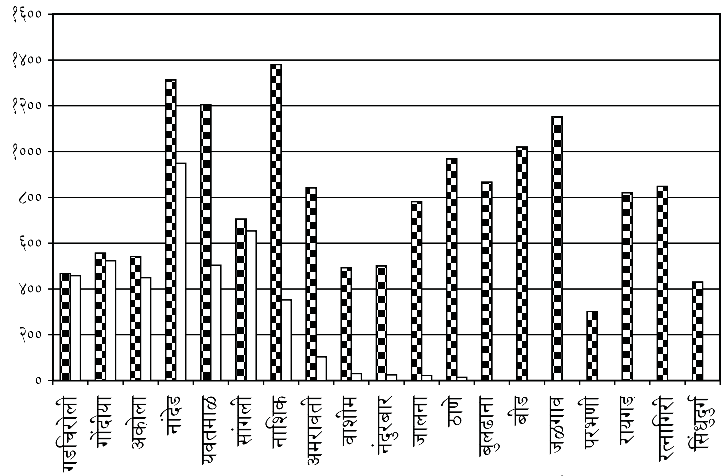

आलेख क्र. २.१-ब

या आलेखानुसार २००८-२००९ या वर्षात महाराष्ट्रातील ३३ पैकी ८, म्हणजे केवळ २५% जिल्हे वगळता इतर सर्व, म्हणजे ७५% जिल्ह्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण झालेले आहे. मात्र आलेखात दिलेली प्रत्येक जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतींची एकूण संख्या आणि त्यापैकी सामाजिक अंकेक्षण झालेल्या ग्रा.पं.ची संख्या बघितल्यास दिसणारे चित्र वेगळे आहे. ३३ पैकी १२ (३७%) जिल्ह्यांमधे १००% म्हणजेच सर्व ग्रामपंचायतींचे सामाजिक अंकेक्षण झाले आहे. ४ जिल्ह्यांमध्ये ५०% पेक्षा जास्त, ४ जिल्ह्यांमध्ये ५०% पेक्षा कमी तर उर्वरित ५ जिल्ह्यांमधे अत्यल्प, म्हणजे केवळ १ ते १२% ग्रामपंचायतींमधे सामाजिक अंकेक्षण झालेले आहे.

ही सर्व आकडेवारी वेबसाइटवरील 'ट्रान्सपरन्सी रिपोर्ट' या शीर्षकाखाली उपलब्ध आहे. या शीर्षकाखाली किती ग्रामपंचायतींमधे सामाजिक अंकेक्षण झाले या बरोबरच किती मस्टर्स (हजेरीपत्रके) तपासली गेली, जिल्हा-तालुका आणि ग्रा.पं. स्तरावर किती कामांची तपासणी झाली, या सर्व तपासणीमधून किती तक्रारी पुढे आल्या आणि त्यातील किती तक्रारींवर कार्यवाही करण्यात आली, या मुद्द्यांबाबत माहिती देण्यात आली आहे. या माहितीनुसार २००८-२००९ या वर्षात महाराष्ट्रात एकूण २४३८५ ग्रामपंचायतींपैकी १४६८८ ग्रामपंचायतींमधे, म्हणजे ६०% ग्रामपंचायतींमध्ये सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आलेले आहे. मात्र तरीही केवळ १७६ तक्रारी पुढे आलेल्या आहेत, आणि त्यापैकी १५४ तक्रारींवर कार्यवाही झाल्याची नोंद आहे. या दोन नोंदींव्यतिरिक्त (ग्रा.पं. संख्या व तक्रार-निवारण) सामाजिक अंकेक्षणाबाबत इतर कोणतीही नोंद 'ट्रान्सपरन्सी रिपोर्ट' या शीर्षकाखाली उपलब्ध नाही. याखेरीज सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी नेमल्या गेलेल्या समन्वयकांची संख्या (जी २०० पेक्षाही कमी आहे) आणि त्यातील प्रशिक्षित समन्वयकांची संख्या अशासारखी एखादीच नोंद शासकीय वेबसाइटवर उपलब्ध आहे.

प्रकरण एक मधे उल्लेख केल्याप्रमाणे ग्रामपंचायत स्तरावरील सामाजिक अंकेक्षणाचे अहवाल पंचायत समिती स्तरावर तर पंचायत/तालुका स्तरावरील अहवाल जिल्हा स्तरावर संकलित होऊन जिल्ह्याचा एकत्रित अहवाल तयार होणे अपेक्षित आहे. प्रत्येक जिल्ह्याने योजनेसाठी निधीच्या पुढील हप्त्याची मागणी करताना हा अहवाल सोबत जोडणेदेखील कायद्यानुसार अपेक्षित आहे. शासकीय वेबसाइटवर मात्र २००६ ते २००९ या कालावधीमधे कोणत्याही जिल्ह्याचा असा अहवाल उपलब्ध असलेला दिसत नाही.

शासकीय वेबसाइटवर दिसणारे सामाजिक अंकेक्षणाचे हे चित्र पुरेसे बोलके आहे. सामाजिक अंकेक्षणाबाबत शासकीय स्तरावर असणारी 'आस्था' त्यातून पुरेपूर व्यक्त होते.

ब) माहिती-अधिकारातून मिळालेली 'माहिती'

शासकीय वेबसाइटवर सामाजिक अंकेक्षणाचे प्रमाण वगळता अन्य कोणतीही माहिती उपलब्ध नसल्याने प्रत्येक जिल्ह्याकडून माहितीच्या अधिकाराचा उपयोग करुन पुढील काही मुद्द्यांबाबत माहिती मागवली: सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेची काय तयारी केली गेली, त्यात शासकीय आणि अशासकीय घटकांचा सहभाग कशा प्रकारचा होता, सामाजिक अंकेक्षणावर एकूण किती खर्च झाला, कायद्याने विहित केलेल्या संरचना (उदा. सामाजिक अंकेक्षण मंच) प्रत्येक स्तरावर अस्तित्वात आणि कार्यरत आहेत का, सामाजिक अंकेक्षण झाले असल्यास त्याची निष्पत्ती काय आहे - कोणत्या तक्रारी निष्पन्न झाल्या, त्यावर काय कार्यवाही करण्यात आली, इत्यादी.

ही माहिती सामाजिक अंकेक्षणाबाबत जिल्ह्याचे चित्र काय आहे याच्याशी संबंधित असल्याने ती प्रामुख्याने जिल्हाधिकारी कार्यालयाकडे व क्वचित जिल्हा परिषदेकडे मागितली होती. त्यामुळे प्रतिसाद या दोन कार्यालयांकडूनच

मिळणे अपेक्षित होते. प्रत्यक्षात मात्र या दोन्ही कार्यालयांबरोबरच ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, उपजिल्हाधिकारी, रोहयो अशा विविध स्तरावरील कार्यालयांकडून प्रतिसाद मिळायला सुरुवात झाली. हा प्रतिसाद बघताना लक्षात येत गेले की एका हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके जिल्हे वगळता कोणत्याही जिल्ह्यामधे सामाजिक अंकेक्षणाबाबतची माहिती सुसूत्र स्वरुपात संकलित केली गेलेली नाही. आमच्याकडून माहितीच्या अधिकारांतर्गत अर्ज गेल्यानंतरच जिल्हा आणि पंचायत स्तरावरील कार्यालयांनी ग्रामपंचायतींशी अहवालासाठी संपर्क साधला, आणि अनेकांनी जिल्हा स्तरावर संकलित माहिती उपलब्ध नसल्याने थेट ग्रामपंचायतींनाच अर्जदाराला माहिती पाठवण्याचे निर्देश दिले. काही ठिकाणी तर आमच्या अर्जामुळे जिल्हा स्तरावरुन पंचायत व त्यांच्याकडून ग्रामपंचायत स्तरावरील अधिकाऱ्यांना आदेश गेल्यानंतरच सामाजिक अंकेक्षणाचे अहवाल विहित नमुन्यामधे तयार करण्यात आले. परिणामी, माहिती मागवण्याची प्रक्रिया मार्च २००९ पासूनच सुरू झाली असली, तरी ती अद्यापही, म्हणजे जुलै २००९ पर्यंत पूर्ण झालेली नाही. या सर्व प्रतिसादामधून **सामाजिक अंकेक्षणाच्या वास्तवावर** प्रकाश टाकणारे काही मुद्दे ठळकपणे अधोरेखित झाले:

- ज्या जिल्ह्यांना नव्याने (एप्रिल २००८ पासून) महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना लागू झाली आहे असे जिल्हे वगळता इतर सर्व जिल्ह्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण झाल्याचे नमूद केले आहे. मात्र पहिल्या टप्प्यात (२००६ पासून) योजना लागू झालेले १२ जिल्हे असूनही केवळ नांदेड या एकाच जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षण तीनही टप्प्यांमधे झाले आहे.
- कायद्यानुसार तालुका व जिल्हा स्तरावर महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार विभागाअंतर्गत स्वतंत्र सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना होणे अपेक्षित असतानाही कोणत्याही जिल्ह्यात व पंचायत समितीमधे असा स्वतंत्र कक्ष स्थापन झालेला नाही. अनेक प्रतिसादींनी तर सामाजिक अंकेक्षण कक्षाबाबत

काही माहिती देण्याऐवजी ग्रामपंचायत स्तरावरील सामाजिक अंकेक्षण मंचाबाबत माहिती दिली आहे. तालुका व जिल्हास्तरावर सामाजिक अंकेक्षण या विषयावर काम करणारी स्वतंत्र संरचना उपलब्ध नसल्याने साहजिकच तालुका स्तरावर ग्रामपंचायतींचे अहवाल संकलित करुन तालुक्याचा अहवाल तयार करण्याचे आणि जिल्हा स्तरावर तालुक्यांचे अहवाल तयार करुन जिल्ह्याचा अहवाल तयार करण्याचे काम झालेले नाही.
- जिल्हास्तरीय अहवाल उपलब्ध आहेत का आणि असल्यास ते केंद्रशासनाकडे पाठवले गेले आहेत का या प्रश्नाचे उत्तर मात्र कोणत्याही जिल्हाधिकारी तसेच जिल्हा परिषद कार्यालयाकडून दिले गेले नाही. त्याऐवजी त्यांनी आम्ही पाठवलेला अर्ज दुसऱ्या अधिकाऱ्यांकडे पाठवणे, त्या अधिकाऱ्यांनी हा अर्ज अजून तिसऱ्या अधिकाऱ्यांकडे आणि त्यांनी तो अजून पुढच्या कार्यालयाकडे पाठवणे, अशी साखळीच आम्ही पाठवलेल्या अर्जामुळे सुरू झाली. प्रत्येक विभागाने/कार्यालयाने माहिती देण्याची जबाबदारी दुसऱ्या विभागावर टाकून सुटका करुन घेतली, किंबहुना, विभागा-विभागांमधे अशी सुटका करुन घेण्याची चढाओढच सुरू झाली असे या प्रतिसादांवरुन दिसते. गोंदिया जिल्ह्यामधे आम्ही पाठवलेल्या अर्जाचा प्रवास कसा झाला ते उदाहरणादाखल चौकट क्र. २.१ मधे दिले आहे.
- काही जिल्ह्यांनी ग्रामपंचायतींनी पंचायत समितीला अहवाल न पाठवल्याने अहवाल केवळ ग्रामपंचायत पातळीवरच उपलब्ध आहेत असे कळवले. सदर ग्रामपंचायतींना अर्जदाराला माहिती पाठवण्याचा निर्देश मात्र अशा जिल्हा प्रशासनांनी दिलाच नाही.
- काही जिल्ह्यांमधे पंचायत समित्यांनी ग्रामपंचायतींना 'माहिती न पाठवल्यास वरिष्ठांना कळवून योग्य कारवाई करण्यात येईल' असा इशारा दिला आहे, मात्र त्यानंतरही अशा ग्रामपंचायतींकडून कोणतेही उत्तर आलेले नाही.

चौकट क्र. २.१

माहितीच्या अधिकाराखाली पाठवलेल्या अर्जाचा प्रवास असा झाला...

१ माहिती अधिकाराखाली जिल्हा परिषदेला पाठविलेला अर्ज

↓

२ उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी(पंचायत), जिप गोंदिया

↓

३ रोहयो विभाग, जिल्हाधिकारी कार्यालय, गोंदिया

↓

४ उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी(पंचायत), जिप गोंदिया

↓

५ गटविकास अधिकारी (सर्व पंचायत समिती), गोंदिया

- काही जिल्ह्यांकडून (उदा. रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग) 'मजूर नोंदणी करणे, योजनेचा नियोजन आराखडा तयार करणे ही कामे सुरू असल्याने महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची कामे अद्याप सुरू झालेली नाहीत; परिणामी सामाजिक अंकेक्षणही करण्यात आलेले नाही/करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही असा प्रतिसाद मिळाला. ही माहिती पाठवताना या जिल्ह्यांमधे महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरू झाल्याला एक वर्षाचा कालावधी झालेला होता; मात्र तरीही नोंदणी करणे, आराखडा तयार करणे ही पूर्वतयारीची कामे पूर्ण झालेली नव्हती.
- काही जिल्ह्यांनी (उदा. मेहेकर पंचायत समिती, बुलढाणा जिल्हा) सामाजिक अंकेक्षणाबाबत, म्हणजे सोशल ऑडिट बाबत माहिती देण्याऐवजी 'ऑडिट - लेखा परिक्षण' झाल्याचे कळवले. सामाजिक अंकेक्षणाबाबत मात्र काही उल्लेखच केला नाही.

- माहितीच्या अधिकारातून मिळालेली माहिती शासकीय वेबसाइटवरील माहितीशी जुळत नसल्याचे उदाहरणही समोर आले. वेबसाइटवरील माहितीनुसार नागपूर जिल्ह्यातील ७३ पैकी ७३, म्हणजे १००% ग्रामपंचायतींचे लेखापरिक्षण झालेले दिसत असले तरी माहिती अधिकारांतर्गत मिळालेल्या माहितीनुसार सन २००८-०९ नागपुर जिल्ह्यातील ७७७ ग्रामपंचायतीपैकी केवळ १७ ग्राम पंचायतींमधे सामाजिक अंकेक्षण झाले आहे.
- अमरावती जिल्ह्याचा अपवाद वगळता कोणत्याही जिल्ह्यात जिल्हाधिकारी स्तरावर सामाजिक अंकेक्षणासाठी निधीची रक्कम निश्चित केलेली नव्हती. प्रशासकीय खर्चासाठी मंजूर झालेल्या रकमेतूनच हा खर्च करण्यात येईल/आला असे अनेक जिल्ह्यांनी नमूद केले असले, तरी या रकमेपैकी किती टक्के रक्कम सामाजिक अंकेक्षणासाठी राखून ठेवली आहे याचा मात्र (अमरावती वगळता) कोणत्याही जिल्ह्याने (माहिती-अधिकार अर्जात तसा प्रश्न विचारलेला असूनही) उल्लेख केला नाही.
- नांदेड व हिंगोली वगळता कोणत्याही जिल्ह्याने सामाजिक अंकेक्षणासाठी पूर्वप्रशिक्षणाची व्यवस्था केली आहे का या प्रश्नाचे उत्तर दिले नाही. नांदेड, हिंगोली, जालना, गडचिरोली, अमरावती, परभणी असे काही जिल्हे वगळता इतरत्र सामाजिक अंकेक्षण ग्रामपंचायतींमार्फत करण्यात आले. प्रशिक्षणाशिवाय आणि कोणत्याही अशासकीय संस्थांच्या मदतीशिवाय या जिल्ह्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण कसे पार पडले असेल, याची कल्पना कोणालाही सहज करता येईल.
- नव्याने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना लागू झालेल्या जिल्ह्यांपैकी काही जिल्हे वगळता इतर सर्व जिल्ह्यांमधे कमी-जास्त प्रमाणात सामाजिक अंकेक्षण झालेले आहे. मात्र यापैकी कोणत्याही जिल्ह्यामधे सामाजिक अंकेक्षणातून

एकही तक्रार पुढे आलेली नाही, त्यामुळे तक्रारींवर कार्यवाही करण्याचा आणि त्याचा अहवाल तयार करण्याचा प्रश्नही उद्भवलेला नाही.

चौकट क्र. २.२ : धुळे जिल्ह्याचा नमुनेदार प्रतिसाद

धुळे जिल्ह्यातून मिळालेला प्रतिसाद हा सर्वाधिक नमुनेदार प्रतिसाद होता, असे म्हणावे लागते. इतर जिल्ह्यांप्रमाणेच धुळे जिल्ह्यामधेही सामाजिक अंकेक्षणाचा जिल्हा-स्तरीय अहवाल तयार नसल्याने पंचायत समित्यांना त्यांचे अहवाल पाठवण्याचे आदेश जिल्हास्तरावरुन दिले गेले. इतर काही पंचायत समित्यांप्रमाणेच सिंदखेड तालुक्याच्या पंचायत समितीने ग्रामपंचायतींकडून मागवलेले अहवालच तसेच्या तसे संकलित न करता उत्तरादाखल पाठवून दिले. सिंदखेड तालुक्यात १२५ ग्रामपंचायती आहेत. प्रत्येक ग्रामपंचायतीचा अहवाल बघताना लक्षात आले की सर्व ग्रामपंचायतींना सामाजिक अंकेक्षण अहवालाच्या तयार प्रती छापील स्वरुपात देण्यात आल्या होत्या, व त्यात ग्रामपंचायतीचे नाव, मंजूर झालेल्या कामांची संख्या व मंजूर झालेला निधी, दवंड्यांची संख्या असे तपशील भरण्यासाठी रिकाम्या जागा सोडल्या होत्या. साहजिकच प्रत्येक ग्रामपंचायतीचा अहवाल काही तपशील वगळता शब्दश: एकसारखा होता. अहवालातील मजकूर थोडक्यात पुढीलप्रमाणे होता: ‘‘ग्रामपंचायतीसाठी-- कामे आणि-- निधी उपलब्ध असून योजनेची माहिती देण्यासाठी -- वेळा दवंडी दिली गेली. परंतु तरीही मजुरांची मागणी नसल्याने कामे सुरू झाली नाहीत. ग्रामसभेच्या उपस्थितीमधे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले..’’ थोडक्यात, कामे मंजूर झालेली असून आणि दवंडीद्वारे योजनेची माहिती मिळूनही तालुक्यातील १२५ पैकी एकाही ग्रामपंचायतीमधे मजुरांनी कामाची मागणी केली नाही, तरीही ग्रामसभा घेऊन सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले, असे सिंदखेडा पंचायत समितीने कळवले, आणि पुरावा म्हणून प्रत्येक ग्रामपंचायतीने भरुन दिलेले अहवाल पाठवले. सामाजिक अंकेक्षण या संकल्पनेचे याहून जास्त विडंबन शक्य असेल काय?

माहितीच्या अधिकारांतर्गत मागितलेल्या माहितीला मिळालेला हा प्रतिसाद या जिल्ह्यांमधील सामाजिक अंकेक्षणाचे वास्तव काय आहे याची झलक तर दाखवतोच, शिवाय रोहयोशी संबंधित सरकारी अधिकाऱ्यांच्या प्राधान्यक्रमामधे सामाजिक अंकेक्षणाचे स्थान कोणते आहे, यावरही तो नेमके भाष्य करतो. पुस्तकाच्या परिशिष्ट १ मधे प्रत्येक जिल्ह्याकडून मिळालेली माहिती क्रमवार दिली आहे. ही माहिती बघितली, तर हा मुद्दा अधिकच ठळकपणे अधोरेखित होतो.

माहितीच्या अधिकारातून मिळालेल्या या माहितीच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या सह-सचिवांनी २० ऑगस्ट २००७ रोजी महाराष्ट्राच्या नियोजन विभागाला योजनेच्या सामाजिक अंकेक्षणासंदर्भात करायच्या कार्यवाहीबाबत पाठविलेल्या पत्रातील मजकूर बघणे उद्‌बोधक ठरेल: या पत्रानुसार नोव्हेंबर २००७ अखेरपर्यंत योजनेअंतर्गत झालेल्या सर्व कामांचे सामाजिक अंकेक्षण पूर्ण होणे अपेक्षित होते. प्रत्येक ग्रामपंचायतीने आपापल्या क्षेत्रात कोण-कोणत्या कामांचे सामाजिक अंकेक्षण केव्हा होणार याची दिनदर्शिका तयार करुन ग्रामसभेमार्फत व सर्व संबंधित अधिकाऱ्यांच्या उपस्थितीमधे कुटुंबाची नोंदणी, रोजगार पत्रकाचे वाटप व त्याचे अद्यावतीकरण, कामाच्या मागणीची पोचपावती, कामाची निवड, कामाची अंमलबजावणी, हजेरीपट, मोजमाप पुस्तिका, रोजगार व मत्ता नोंदवहींचे अद्यावतीकरण, मजुरीचे वाटप इ. बाबींची तपासणी करणे अपेक्षित होते. या तपासणीमधून कायदा तसेच मार्गदर्शक सूचनांशी विसंगत बाबी पुढे आल्यास त्यांचे स्वरुप आणि त्यावर केलेली कार्यवाही, तसेच सामाजिक अंकेक्षण कार्यक्रमाचे इतिवृत्त (प्रोसिडिंग) विहित नमुन्यात तालुका व जिल्हास्तरीय प्रशासनाकडे पाठवणेदेखील अपेक्षित होते. हे विहित नमुन्यातील अहवाल तालुका व जिल्हा स्तरावर एकत्रित करुन केंद्रशासनाकडे संकलित स्वरुपात सादर करणे अपेक्षित होते.

केंद्र शासनाने पाठवलेल्या या सूचना लक्षात घेतल्या तर 'अपेक्षित आणि प्रत्यक्षात' यातील विसंगती अधोरेखित होते. शिवाय वेळोवेळी सूचना पाठवत रहाण्यापलिकडे केन्द्र अथवा राज्य शासनाने या विसंगतीची काहीच दखल घेतलेली नाही या वस्तुस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर ही विसंगती अधिक ठळक होते

ग्रामपंचायतींची उदासीनता आणि मजुरांमधील संघटनाचा अभाव यामुळे जिथे ग्रामपंचायतींमार्फत सामाजिक अंकेक्षण होते, तिथे सामाजिक अंकेक्षणाची अशी दशा होणे काही अंशी अपरिहार्य आहे, असे म्हणावे लागते. बहुतेक ठिकाणी सामाजिक अंकेक्षण ग्रामपंचायतींमार्फत झालेले असले, तरी काही ठिकाणी ही जबाबदारी सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या संस्थांकडे देखील सोपवली गेली आहे, असे माहितीच्या अधिकारातून मागवलेल्या माहितीमधून लक्षात आले. या संस्थांचा सामाजिक अंकेक्षण घडवण्याचा अनुभव काय आहे, हे समजून घेण्यासाठी अशा काही संस्थांच्या कार्यकर्त्यांशी केलेली चर्चा आणि त्यातीलच एका संस्थेने जमा केलेल्या माहितीचे सांख्यिकी विश्लेषण, तसेच जथे सामाजिक अंकेक्षण झालेले आहे अशा दोन ग्रामपंचायती आणि त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील मजुरांशी झालेल्या चर्चेतून महाराष्ट्रातील सामाजिक अंकेक्षणाच्या वास्तवाचे अजून काही पैलू लक्षात आले.

क) प्रत्यक्ष अनुभवातून दिसणारे चित्र

आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे नांदेड, हिंगोली, अमरावती, गडचिरोली, जालना, परभणी अशा काही जिल्ह्यांमधे सामाजिक अंकेक्षणाची जबाबदारी अशासकीय संस्थांना दिली गेली. यातील काही संस्थांना रोजगार हमीच्या प्रश्नावर असंघटित मजुरांबरोबर काम करण्याचा प्रदीर्घ अनुभव आहे, तर काही संस्थांना असा अनुभव अजिबात नसला तरी रोजगार हमीच्या कामांची पहाणी करण्यासाठी आवश्यक तांत्रिक कौशल्य व अनुभव त्यांच्याकडे आहे. नांदेड जिल्ह्याचा अपवाद

वगळता इतरत्र जिल्हा प्रशासनांनी पुढाकार घेऊन जाहिरात देऊन, तसेच प्रत्यक्ष संपर्कातल्या संस्थांना बोलावून त्यांची निवड केली. नांदेड मधे ही जबाबदारी जिल्हा प्रशासनाने परिवार प्रतिष्ठान या संस्थेच्या मदतीने पार पाडली. सामान्यत: एका ग्रामपंचायतीला १,०००/- रुपये असे मानधनही या कामासाठी दिले गेले. गडचिरोली व नांदेड जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षणासाठी निवड झालेल्या संस्थांना प्रशिक्षणही दिले गेले. या सर्वच जिल्ह्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण जिल्हा प्रशासनाने विहित केलेल्या नमुन्यानुसार करायचे होते. हा नमुना राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी केन्द्र शासनाने तयार केलेल्या प्रश्नावलीवर आधारित आहे, असे दिसून आले.

आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे यातील नांदेड जिल्ह्याचे वैशिष्ट्य असे की तिथे २००७ ते २००९ या कालावधीत दर सहा महिन्यांनी याप्रमाणे तीन टप्प्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले आहे. गडचिरोली जिल्ह्यात २००६-०७ आणि २००७-०८ या दोन वर्षांमधे सर्व ग्रामपंचायतींमधे झालेल्या कामांचे, म्हणजेच १००% सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले.

बहुसंख्य ग्रामपंचायतींची योजनेबाबत उदासीनता आणि आवश्यक कौशल्ये तसेच मनुष्यबळाचा अभाव यांच्या पार्श्वभूमीवर स्वयंसेवी संस्थांना सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेत सहभागी करुन घेणे हा उल्लेखनीय पुढाकार म्हणून नोंदवला, तरीही संस्थांच्या अनुभवातून सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेबद्दल तसेच पद्धतीबाबत पुढे आलेल्या मुद्दयांचा गांभीर्याने विचार करणे गरजेचे आहे. या **संस्थांना आलेल्या अनुभवातील काही ठळक बाबी** पुढीलप्रमाणे:

- ✧ **ग्रामपंचायतींचा नकारात्मक प्रतिसाद :** अपरिचित गावांमधे सामाजिक अंकेक्षणासारखे आव्हानात्मक काम मिळाल्याने संस्थांवर ग्रामपंचायत पदाधिकारी आणि ग्रामसभेतील मजूर यांच्यात संवाद घडवण्याची अवघड जबाबदारी होती. पहिल्या टप्प्यामधे संस्थांनी ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभेला

कायद्यानुसार योजना कशी राबवली जाणे अपेक्षित आहे याची माहिती देण्याचे धोरण स्वीकारले. जिथे मजूर जागरुक आहेत किंवा ग्रामपंचायतीला चांगले काम करण्याची इच्छा आहे, अशा (मोजक्याच) गावांमधे या माहितीला सकारात्मक प्रतिसाद मिळाला. काही थोड्या ठिकाणी जिथे ग्रामपंचायतींनी चांगले काम केले होते, तिथे हा अनुभव ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभा या दोन्हींसाठी सकारात्मक अनुभव ठरला. मात्र उर्वरित ठिकाणी मजूर पुरेशा संख्येने उपस्थित नसणे, उपस्थित असलेल्या मजुरांनी ग्रामपंचायत पदाधिकाऱ्यांच्या दबावाने काहीच न बोलणे, ग्रामपंचायत पदाधिकाऱ्यांनी सामाजिक अंकेक्षणासाठी आलेल्या कार्यकर्त्यांना मजुरांशी प्रत्यक्ष संवाद साधण्यापासून परावृत्त करणे, गावात जाऊन सामाजिक अंकेक्षण करण्याऐवजी तालुक्याच्या ठिकाणीच ते करण्याचा आग्रह धरणे अशा प्रकारचे अनुभव अशासकीय संस्थांच्या प्रतिनिधींना अनेक ठिकाणी आले.

- **पूर्वतयारीविना सामाजिक अंकेक्षण :** नांदेड जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या प्रतिनिधींनी संबंधित ग्रामपंचायतींमधे १५ दिवस आधी जाऊन ग्रामपंचायतीला कार्यक्रमाची पूर्वसूचना देणे अपेक्षित आहे. तर गडचिरोली जिल्ह्यात अशासकीय संस्थांना सामाजिक अंकेक्षणाच्या आधी कलापथक तयार करुन ते संबंधित ग्रामपंचायतींमधे सादर करण्याची संधी २००७-०८ या वर्षात दिली गेली. याशिवाय या दोन्ही जिल्ह्यांमधे, विशेषत: नांदेड जिल्ह्यात सहभागी अशासकीय संस्थांचे नियमितपणे प्रशिक्षण केले गेले. परंतु हे दोन जिल्हे वगळता इतर कोणत्याही जिल्ह्यात अशासकीय संस्थांना सामाजिक अंकेक्षण करण्यापूर्वी संबंधित ग्रामपंचायतींमधे जाण्याची संधी मिळाली नाही.
- **अपरिचित क्षेत्राची जबाबदारी :** अशासकीय संस्थांना सामाजिक अंकेक्षणासाठी त्यांच्या-त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील गावे देण्याऐवजी त्यांच्या कार्यक्षेत्रात नसलेली गावे देण्यात आली.ज्या जिल्ह्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण

एकापेक्षा जास्त टप्प्यांमधे झाले व पहिल्या टप्प्यात काम करणाऱ्या संस्थांनीच दुसऱ्या टप्प्यातही काम केले. तिथेही संस्थांना पहिल्या टप्प्यात दिलेल्या गावांपेक्षा वेगळी गावे दुसऱ्या टप्प्यात दिली गेली. काही ठिकाणी संस्थांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील गावांचे सामाजिक अंकेक्षण करण्याची तयारी दाखवूनही त्यांना जिल्हा प्रशासनाकडून पुरेसे सहकार्य मिळाले नाही. सामाजिक अंकेक्षणाला मदत करणाऱ्या अशासकीय गटाने कोणत्याही पूर्वग्रहाशिवाय वस्तुनिष्ठपणे काम करावे, यासाठी ही काळजी घेतल्याचे काही जिल्हा प्रशासनांनी सांगितले. अशासकीय संस्थांच्या अनुभवानुसार त्याप्रमाणे खरोखरच पूर्वग्रह टाळून काम करण्याची संधी मिळाली असली तरी गावातील राजकारण माहित नसल्याने मजुरांना बोलते करणे, विवाद्य मुद्दे पुढे आणणे यावर मर्यादा आल्या. त्याचप्रमाणे सामाजिक अंकेक्षणातून पुढे आलेल्या मुद्द्यांचा नंतरच्या काळात पाठपुरावा करणे, पहिल्या टप्प्यात पुढे आलेले मुद्दे दुसऱ्या/तिसऱ्या टप्प्यात पडताळून बघणे या महत्त्वाच्या गोष्टी होऊ शकल्या नाहीत.

- **मर्यादित वेळ :** प्रत्येक ग्रामपंचायतीच्या सामाजिक अंकेक्षणासाठी शासनाने एक-एक दिवस निश्चित केलेला होता. दुर्गम भागातील गावांमधे गावांमधे पोचणे आणि परत मुक्कामी पोचण्यासाठी वेळेत निघणे यामुळे वेळाची उपलब्धता कमी झाली. गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड सारख्या दुर्गम तसेच नक्षलवादाचा प्रश्न असलेल्या तालुक्यात, तसेच नांदेड जिल्ह्यातील किनवट, माहूर यांसारख्या तालुक्यात वेळ, तसेच तांत्रिक कौशल्य यांच्या अभावी अनेक ठिकाणी योजनेतून झालेल्या कामांची प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी जाऊन तपासणी व त्यांचे फोटो डॉक्युमेंटेशन होऊ शकले नाही.
- **अपुऱ्या नोंदी व अपुरी व्याप्ती :** अनेक ठिकाणी ग्रामपंचायतींनी आवश्यक त्या नोंदीच ठेवलेल्या नसल्याने अपेक्षित कागदपत्रांचे जाहीर वाचन आणि त्या

आधारे अपेक्षित आणि प्रत्यक्षात यातील फरकाची तपासणी होऊ शकली नाही. काही संस्थांकडे आर्थिक नोंदी तपासण्यासाठी आवश्यक माहिती व तज्ज्ञता उपलब्ध नसल्याने सामाजिक लेखापरिक्षण होऊनही योजनेबाबतचे आर्थिक तपशील मात्र वगळले गेले. तर गडचिरोली जिल्ह्यात काही संस्थांकडे पुरेशी तज्ज्ञता उपलब्ध असूनही त्यांना दिलेल्या प्रश्नावलीत आर्थिक तपशीलांबाबत काहीही उल्लेखच नव्हता. सामाजिक अंकेक्षणाच्या नोंदी करण्यासाठी जिल्हा प्रशासनाने दिलेली प्रश्नावली खूप मोठी असल्याने पूर्ण भरली न जाण्याचीही काही उदाहरणे आढळली.

✧ अपुरा वेळ, अपुरे प्रशिक्षण, सरकारी यंत्रणेचे अपुरे सहकार्य या मर्यादा असूनही काही संस्थांनी स्वत: पुढाकार घेऊन प्रत्येक गावाबाबतची स्वतंत्र निरीक्षणे नोंदवून ठेवली, त्याचप्रमाणे सामाजिक लेखापरिक्षण ही मजूर आणि ग्रामपंचायत सदस्य यांच्या साठी शिकण्याची संधी आहे असा दृष्टिकोन ठेवून योजनेच्या शक्य त्या-त्या अंगांबाबत ग्रामसभेमधे चर्चा - पडताळणी व्हावी यासाठी पुरेपूर प्रयत्न केला. या संदर्भात गडचिरोली जिल्ह्यातील सृष्टी, आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी या संस्थांचा विशेष उल्लेख करायला हवा.

सृष्टी या संस्थेने तर जिल्हा प्रशासनाने उपलब्ध करुन दिलेल्या प्रश्नावलीत समाविष्ट नसलेल्या काही मुद्दयांबाबत स्वतंत्र नोंदी ठेवल्या आणि प्रत्येक ग्रामपंचायतीच्या प्रश्नावलीबरोबर या मुद्दयांवर आधारित स्वतंत्र अहवाल देखील शासनाला सादर केला. या अहवालातून योजनेच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी स्पष्ट होत असूनही जिल्हा प्रशासनाने त्यांची काहीही दखल घेतली नाही. उलटपक्षी दोन टप्प्यांमधे स्वयंसेवी संस्थांना सामाजिक लेखा परिक्षणाची जबाबदारी दिल्यानंतर तिसऱ्या टप्प्यात मात्र स्वयंसेवी संस्थांना सहभागी करुन न घेता ग्रामपंचायतींमार्फतच जिल्ह्याचे सामाजिक लेखापरिक्षण करुन घेण्याचा निर्णय जिल्हा प्रशासनाने जाहीर केला.

सृष्टी संस्थेने शासनाला सादर केलेल्या माहितीचे विश्लेषण बघितले, तर या निर्णयाचा अर्थ लक्षात येईल.

गडचिरोली जिल्ह्यातील सामाजिक अंकेक्षणाची झलक

सुरुवातीला उल्लेख केल्याप्रमाणे गडचिरोली जिल्ह्यात २००६-०७ आणि २००७-०८ या दोन वर्षांचे सामाजिक लेखापरिक्षण स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने करण्यात आले. गडचिरोली जिल्ह्याचे तेव्हाचे जिल्हाधिकारी श्री. निरंजनकुमार सुधांशु यांनी पुढाकार घेऊन योजनेचे पहिल्या टप्प्यातील (२००६ - ०७) या वर्षाचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी वर्तमानपत्रात जाहिरात देऊन जिल्ह्यातील स्वयंसेवी संस्थांकडून अर्ज मागवले. अर्ज केलेल्या संस्थांमधून सामाजिक लेखापरिक्षण करण्यासाठी, तसेच सामाजिक लेखापरिक्षणापूर्वी संबंधित गावांमधे कलापथकाच्या माध्यमातून कार्यक्रम सादर करण्यासाठी निवड केली. निवड करण्यासाठी जिल्हाधिकारी, जिप सदस्य, उपजिल्हाधिकारी (रोहयो), कार्यकारी अभियंता, कनिष्ट अभियंता यांच्या सहभागाने संस्थाचे पदाधिकारी व कार्यकर्त्यांच्या मुलाखती घेतल्या गेल्या. निवड झालेल्या संस्थांना सामाजिक लेखापरिक्षण कसे करायचे याबाबत प्रशिक्षण देण्यात आले. स्वयंसेवी संस्थांकडे प्रश्नावलीचे वाचन करून ती भरणे आणि ग्रामसभेत हजेरीपटाचे वाचन करणे या दोन जबाबदाऱ्या सोपवण्यात आल्या, तर योजनेबाबतचे आर्थिक तपशील तपासण्यासाठी जिल्हा प्रशासनाने निवृत्त सरकारी अधिकारी नेमले. या प्रशिक्षणानंतर तहसीलदार व गटविकास अधिकारी यांनी त्यांच्या-त्यांच्या तालुक्यामध्ये संस्थांबरोबर बैठक घेतली आणि प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी कलापथक व सामाजिक लेखा परिक्षणाचे वेळापत्रक ठरवले. त्यानुसार संस्थांना पत्र देऊन ग्रामसेवकांनाही त्याची प्रत पाठवण्यात आली. या पत्रानुसार ग्रामसेवकांनी नोटीस काढून गावातील ग्रामपंचायत पदाधिकारी, दक्षता समिती व ग्रामस्थांना गावात होणाऱ्या कलापथक व सामाजिक लेखापरिक्षणाबाबत आगाऊ सूचना देणे

अपेक्षित होते. तहसीलदारांनी वनविभाग, कृषी, सार्वजनिक बांधकाम व लघुसिंचन अंमलबजावणी यंत्रणांच्या अधिकाऱ्यांबरोबरही बैठक घेतली आणि सर्वांना सामाजिक लेखा परिक्षणाच्या वेळी कामाचे अंदाजपत्रक, मोजमाप नोंदवही व हजेरीपट घेउन उपस्थित राहण्याच्या सूचना दिल्या.

पहिल्या टप्प्यात ज्यांचे काम समाधानकारक झाले अशा संस्थांची दुसऱ्या टप्प्यात निवड करण्यात आली. दुसऱ्या टप्प्यात कलापथक व प्रशिक्षण या दोन बाबी वगळल्या गेल्या, परंतु बाकी सर्व प्रक्रिया पहिल्या टप्प्याप्रमाणेच करण्यात आली. शिवाय दुसऱ्या टप्प्यात प्रश्नावली सोबत संस्थांना मस्टरचा सारांश करण्याचा नमुनाही दिला गेला.

सृष्टी या संस्थेने या दोनही टप्प्यांमधे काम केले. पहिल्या टप्प्यांमध्ये कुरखेडा (२२) व कोरची (१६) या दोन तालुक्यांमधील एकूण ३८ गावांचे, तर दुसऱ्या टप्प्यात भामरागड (२०), कुरखेडा (१०), वडसा (१०) व धानोरा (४) या चार तालुक्यांमधील एकूण ४४ गावांचे सामाजिक लेखापरिक्षण संस्थेने केले. या सर्व , विशेषत: भामरागड, कुरखेडा, कोरची, वडसा या तालुक्यांमधे प्रामुख्याने अल्पभूधारक आणि भूमिहीन अशा आदिवासी समाजाची वस्ती आहे. अर्थातच या कुटुंबांची उपजीविकेची लढाई खडतर असते, आणि त्यामुळे रोजगार हमी योजनेसारख्या कामाचा आणि केल्या कामाला दाम मिळण्याचा हक्क देणारी योजना या समूहांसाठी विशेष महत्त्वाची ठरू शकते. प्रत्यक्षात या भागातील रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीचे वास्तव काय आहे, याबाबत संस्थेने मांडलेली निरीक्षणे महत्त्वाची आहेत.

योजनेच्या अंमलबजावणीचे वास्तव: सृष्टी संस्थेची निरीक्षणे

पहिल्या टप्प्यात (२००६-०७) सरकारी यंत्रणेला योजना आणि सामाजिक अंकेक्षण या दोन्हींचा पुरेसा परिचय नसणे साहजिक होते. त्यामुळेच सरकारी यंत्रणेला, तसेच मजुरांना योजनेच्या अंमलबजावणीची आणि सामाजिक अंकेक्षणाच्या तरतुदीची माहिती देणे हाच गडचिरोली जिल्हा प्रशासनाने सामाजिक अंकेक्षणाचा हेतू ठरवला होता. दुसऱ्या टप्प्यात (२००७-०८) मात्र या परिस्थितीमधे बदल होणे अपेक्षित होते. सरकारी यंत्रणेला योजनेचा पुरेसा परिचय असणे, शिवाय सामाजिक अंकेक्षणातून पुढे आलेल्या मुद्द्यांचा पाठपुरावा आणि आवश्यक कार्यवाही झालेली असणे, या दुसऱ्या टप्प्यात अपेक्षित असलेल्या किमान बाबी. ही अपेक्षा पूर्ण झाली का, याचे उत्तर संस्थेने दोन्ही टप्प्यांबाबत नोंदवलेली निरीक्षणे बघताना मिळते. या निरीक्षणांची चर्चा पुढे केली आहे:

आवश्यक संरचनेची उपलब्धता

दक्षता समिती आणि सामाजिक अंकेक्षण मंचाची स्थापना या सामाजिक अंकेक्षणासाठी आवश्यक संरचना पहिल्या टप्प्यात अनेक गावांमधे उपलब्ध नव्हत्या. दुसऱ्या टप्प्यात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या सचिवांनी गडचिरोली जिल्ह्याला भेट देण्याचे जाहीर केले आणि त्यामुळे या समित्यांची स्थापना झाली. परंतु या समित्या कागदोपत्रीच अस्तित्त्वात होत्या असे सामाजिक अंकेक्षणातून दिसून आले. कोणत्याही दक्षता समितीने सामाजिक अंकेक्षणाच्या वेळी स्वत:चा अहवाल दाखल केला नाही. दक्षता समित्यांची स्थापना अनेक ठिकाणी ग्रामपंचायतींनी मजुरांचा सहभाग न घेताच केल्यामुळे दक्षता समितीचे सदस्यच सामाजिक अंकेक्षणाला उपस्थित राहिले नाहीत. मजुरांनी सामाजिक अंकेक्षणात सहभागी होण्यावर दोन्ही टप्प्यांमधे याचा साहजिकच परिणाम झाला. उपस्थित मजुरांनी दिलेली उत्तरे कार्यकर्त्यांना ग्राह्य धरावी लागली. काही ठिकाणी तर 'पूर्वतयारी' करुन घेतलेले मजूरच सामाजिक अंकेक्षणात सहभागी झाले, असे संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना लक्षात आले.

ग्रामपंचायतींनी ठेवलेल्या नोंदी

ग्रामपंचायतींनी ठेवलेल्या विविध नोंदींची तपासणी हे सामाजिक अंकेक्षणाचे अतिशय महत्त्वाचे साधन. या नोंदी ठेवण्याचे काम महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यानुसार ग्रामरोजगार सेवकांनी करणे अपेक्षित आहे. पहिल्या टप्प्यात केलेल्या सामाजिक अंकेक्षणामधे दिसून आले की ग्रामरोजगार सेवकांची नेमणूकही अनेक ठिकाणी झालेली होती. सर्व ग्रामरोजगार सेवक सामाजिक अंकेक्षणाच्या वेळी उपस्थितही होते. मात्र निम्यापेक्षा जास्त ग्रामरोजगार सेवकांना योजनेच्या विविध नोंदी कशा ठेवायच्या, त्यासाठीचे विहित नमुने कसे भरायचे याची माहिती नव्हती. ग्रामसेवकांकडूनही त्यांना अपेक्षित माहिती मिळत नव्हती, किंबहुना अनेक ठिकाणी ग्रामरोजगार सेवक आणि ग्रामसेवक यांच्यामधे पुरेसा सुसंवादच नसल्याचे संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना दिसून आले.

बहुतेक ग्रामपंचायतीमधे विहित नमुन्यांपैकी नमुना क्र. ५ (मागणी पत्राची पोच), रोजगारपत्रक व कुटुंब ओळखपत्रकाची छायांकित प्रत, नमुना क्र. ९ व १० (रोजगार नोंदवही, मत्ता नोंदवही) अनुक्रमणिका इ. नमुने उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे मजुरांनी काम केव्हा मागितले, आणि त्यांना ते केव्हा मिळाले, त्याचप्रमाणे योजनेसाठी उपलब्ध झालेल्या निधीमधून किती मजुरांना किती दिवस रोजगार मिळाला आणि कोणत्या प्रकारची मत्ता निर्माण झाली याची पडताळणी करता आली नाही. हे नमुने उपलब्ध नसल्याबाबत ग्रामसेवकांना विचारले असता त्यांनाच पंचायत समिती/तहसीलदार यांच्याकडून हे नमुने दिले गेले नसल्याचे समजले. काही ठिकाणी ग्रामसेवकांनी याबाबत तहसीलदारांकडे तोंडी तक्रारही केली, परंतु त्याची दखल घेतली गेली नाही, असा त्यांचा अनुभव होता. या नमुन्यांबरोबरच अनेक ठिकाणी झालेल्या कामाची अंदाजपत्रके (एस्टिमेट) व मोजमाप-पुस्तक (एम.बी) उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे मजुरीवर खर्च झालेली रक्कम कायद्यानुसार एकूण रकमेच्या ६०% आहे की नाही, मजुरांनी केलेले काम आणि मोजमाप पुस्तकात

नोंदवले गेलेले काम, तसेच मजुरांना दिली गेलेली मजुरी यात तफावत आहे का, याची तपासणी करणे शक्य झाले नाही. मस्टर तपासणीसाठी उपलब्ध असले, तरी ते अपडेट केलेले नव्हते, असे अनेक ठिकाणी दिसून आले. केवळ अपडेट केलेली हजेरीपत्रके दाखवणे, बाकीची मंजुरीसाठी तालुका/जिल्ह्याच्या ठिकाणी पाठवणे असा प्रतिसादही बऱ्याच ग्रामसेवकांनी दिला. कॅशबुक व बँकेचे पास बुक यात तफावत असल्याची उदाहरणे कार्यकर्त्यांना आढळली नाहीत. त्याचप्रमाणे अपडेट केलेल्या हजेरीपत्रकांबाबतही काही घोटाळा झाल्याची उदाहरणेही फारशी सापडली नाहीत. मात्र हजेरीपत्रकांवरील तपशील ग्रामपंचायत प्रतिनिधींशी बोलून पडताळून बघितल्यावर त्यात फारकत आढळली, आणि मजुरीच्या रकमेबाबत घोटाळा झाला असण्याची शक्यता जाणवली, असे संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी नोंदवले आहे.

थोडक्यात नमुने उपलब्ध नसणे, किंवा ते सोयीस्करपणे उपलब्ध करुन न देणे, उपलब्ध नमुने कसे भरायचे याची माहिती नसणे आणि माहिती असली तरी अनास्थेमुळे/हितसंबंधांमुळे ते पूर्णपणे भरले न जाणे, परिणामी योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेची सर्वांगीण चिकित्सा होऊ न शकणे, हे चित्र थोड्याफार फरकाने सामाजिक अंकेक्षणाच्या दोन्ही टप्प्यांमधे दिसून आले.

मजुरांच्या तक्रारी

मजुरांनी कामाची मागणी केल्यानंतर त्याची पोच न मिळणे, रोजगार पत्रक न मिळणे, त्यावर फोटो नसणे, या तक्रारींबरोबरच मजुरांनी मागणी केल्यानंतर कामच न मिळणे किंवा ते उशीरा मिळणे, मजुरांच्या गरजेच्या वेळी कामे काढण्याऐवजी पावसाळ्यात मजूर शेतीच्या कामांमधे गुंतलेले असताना कामे काढणे, केलेल्या कामाची मजुरी उशीरा मिळणे, शिवाय कमी मिळणे, अशी उदाहरणे देखील सामाजिक अंकेक्षणाच्या दोन्ही टप्प्यांमधे बहुतेक ग्रामपंचायतींमधे आढळली. रोजगार पत्रक देण्यासाठी, तसेच काम उपलब्ध करुन देण्यासाठी

घरटॅक्स भरण्याची मजुरांवर सक्ती करणे, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमीच्या किमान मजुरीनुसार मजुरी देताना मजुरांकडून त्यासाठी पैसे वसूल करणे अशी उदाहरणे आढळल्याचेही कार्यकर्त्यांनी नमूद केले. माहिती आणि संघटनाच्या अभावी मजुरांनी बेकारभत्त्याची मागणी मात्र कुठेही केल्याचे आढळले नाही.

थोडक्यात, मजुरांना रोजगाराची आणि किमान मजुरीची हमी देणे, हे योजनेचे प्राथमिक उद्दिष्ट देखील संस्थेने भेटी दिलेल्या ८२ पैकी एकाही गावात पूर्णपणे साध्य झालेले नाही. भामरागड तालुक्यात तर योजनेच्या अंमलबजावणीचे चित्र विशेष निराशाजनक आहे, असे संस्थेने केलेल्या नोंदींवरुन लक्षात येते. या सर्व गावांमधे बाहेरच्या संस्थेला असा प्रवेश मिळणे सोपे नव्हते. परंतु याच भागातील श्री. लालसू नरोटे हे माडिया समाजाच्या प्रश्नांवर काम करणारे वकिल (जे स्वत:च माडिया समाजातील पहिले वकिल आहेत) संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना गावात सोडण्यासाठी येत असत; त्यामुळे या भागात फिरणे सुकर झाले असे संस्थेचे कार्यकर्ते आवर्जून नोंदवतात.

थोडक्यात, सरकारी यंत्रणेची उदासीनता, स्वार्थी हितसंबंध, आणि मजूरांमधील जागरूकता आणि संघटनाचा अभाव यामुळे योजनेच्या अंमलबजावणीचे या तालुक्यातील चित्र अत्यंत दयनीय आहे

(पहा : चौकट क्र. २.३)

हजेरीपट तपासणी अहवालांवरुन दिसणारे चित्र

सृष्टी संस्थेने प्रत्येक ग्रामपंचायतीच्या अहवालामधे केलेल्या या नोंदींवरुन योजनेच्या अंमलबजावणीचे वास्तव काय आहे याची कल्पना येते. याशिवाय, दुसऱ्या टप्प्यामधे (२००७-०८) सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या सर्व संस्थांना जिल्हा प्रशासनाकडून हजेरीपट तपासणीचा नमुनाही देण्यात आला. या नमुन्यामधे सृष्टी संस्थेने केलेल्या नोंदींचे सांख्यिकी विश्लेषण पुढील आलेखांच्या रुपात मांडले आहे. (आलेख क्र. २.२ ते २.८)

चौकट क्र.२.३: भामरागड: रोजगार हमी योजनेची अंमलबजावणी?

भामरागड हा गडचिरोली जिल्ह्यातील अतिशय दुर्गम तालुका. तालुक्यातील काही गावांपर्यंत पोचण्यासाठी अद्यापही रस्ते उपलब्ध नाहीत. एकेका ग्रामपंचायतीमधे पाच-सहा गावांचा समावेश असतो. नक्षलवाद्यांचे प्राबल्य असल्यामुळे 'इथे कोणत्याही सरकारी योजना राबवणे कठिण आहे', अशी सरकारी अधिकारी-कर्मचाऱ्यांची भूमिका आहे. तालुक्यातील ग्रामसेवक ग्रामपंचायतींमधे जाऊन काम करण्याऐवजी तालुक्याच्या ठिकाणाहूनच गावकारभाराची सूत्रे हलवतात. महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा कारभारही त्याला अर्थातच अपवाद नसतो. योजनेबाबतची कागदपत्रे ग्रामसेवकांकडेच असल्याने कोणत्याही ग्रामपंचायतीमधे ती पहाणीसाठी उपलब्ध नव्हती. ग्रामसेवकांकडे उपलब्ध असणारे नमुने अपूर्ण तर होतेच, शिवाय काही ग्रामसेवकांकडील नमुने तर फाटलेल्या स्थितीमधे होते. सृष्टी संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनाही तालुका स्तरीय सरकारी अधिकाऱ्यांकडून दुर्गम गावांमधे जाण्याऐवजी तालुक्याच्या ठिकाणीच सामाजिक अंकेक्षण करुन घेण्याचा आग्रह झाला. ग्रामसेवक वगळता इतर सरकारी अधिकारी कोणत्याही ग्रामपंचायतीमधे सामाजिक अंकेक्षणाच्या वेळी उपस्थित राहिले नाहीत. एका ग्रामपंचायतीमधे तर ग्रामसेविकाही उपस्थित न राहिल्यामुळे सामाजिक अंकेक्षणच करता आले नाही. संस्थेकडे सोपवलेल्या २० गावांपैकी २ गावे अतिदुर्गम असल्याने तिथे जाता आले नाही. उरलेल्या १८ गावांपैकी ७ गावांमधे योजनेचे कोणतेच काम झालेले नव्हते. उर्वरित ११ पैकी ५ गावांमधे योजनेच्या अंमलबजावणीत ग्रामपंचायत अथवा इतर सरकारी अधिकाऱ्यांनी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे भ्रष्टाचार केला होता. यातून उरलेल्या ६ गावांमधे कामे निघालेली असली आणि भ्रष्टाचारही झाल्याची उदाहरणे नसली, तरीही ही सर्व कामे दीर्घकाळ अपूर्ण होती. मन्नेराजाराम या गावात मजुरांना कमीत कमी १६ तर जास्तीत जास्त रू. २९८ मजुरी देण्यात आली. कमीत कमी आणि जास्तीत जास्त रकमेत एवढी मोठी तफावत असूनही या कामाची कोणत्याही प्रकारे चौकशी झालेली नव्हती. एकंदरीने मजुरांनी मागणी करण्याचे प्रमाणही या सर्व गावांमधे कमीच होते.

गडचिरोली जिल्ह्यातील रोजगार निर्मिती: एप्रिल २००७ - मार्च २००८

(वडसा, कुरखेडा व भामरागड तालुक्यांचे एकत्रित चित्र)

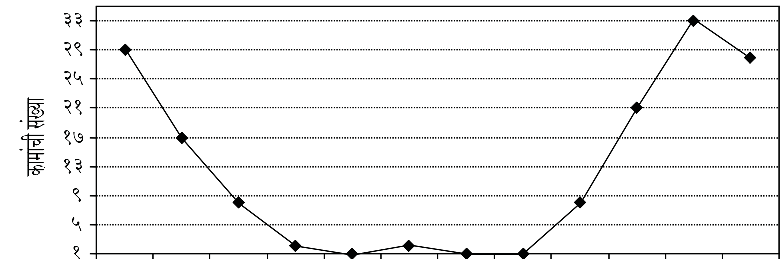

	एप्रिल	मे	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टें.	ऑक्टो.	नोव्हें.	डिसें.	जाने.	फेब्रु.	मार्च
कामांची संख्या	२९	१७	८	२	१	२	१	१	८	२१	३३	२८

आलेख क्र. २.२

वडसा, कुरखेडा व भामरागड या तीनही तालुक्यांमधील ४४ गावांमधे मिळून २००७-२००८ या वर्षात प्रत्येक महिन्यात झालेल्या कामांची एकूण संख्या वरील आलेखामधे (आलेख क्र.२.२) दिसते. या तालुक्यांमधे काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या अनुभवानुसार पावसाळ्याचे चार महिने आणि पावसाळ्याआधीचा एखादा महिना वगळता रोजगार उपलब्ध नसतो. शिवाय शेती कसणाऱ्या कुटुंबांना या सर्व महिन्यांमधे काम असले, तरी भूमिहीन कुटुंबांना मात्र कोणतेच काम नसते. म्हणजेच वर्षातील किमान आठ महिने या तालुक्यांमधे रोजगाराची गरज असते. या आलेखानुसार दिसते त्याप्रमाणे मात्र कामे मुख्यत: जानेवारी ते मे या उन्हाळ्याच्या पाच महिन्यांमधे काढली गेली आहेत, तर जून ते डिसेंबर या कालावधीत नगण्य कामे काढली गेली आहेत. रोजगार हमीची कामे मुख्यत: उन्हाळ्यात आणि दुष्काळी कामे म्हणून काढण्याचा प्रघात महाराष्ट्रात अनेक वर्षे आहे. हाच प्रघात या तीनही तालुक्यांमधे सुरू राहिलेला आहे असे या आलेखावरुन म्हणावे लागते.

वडसा, कुरखेडा व भामरागड तालुक्यात काढली गेलेली कामे

एप्रिल ०७ - मार्च ०८

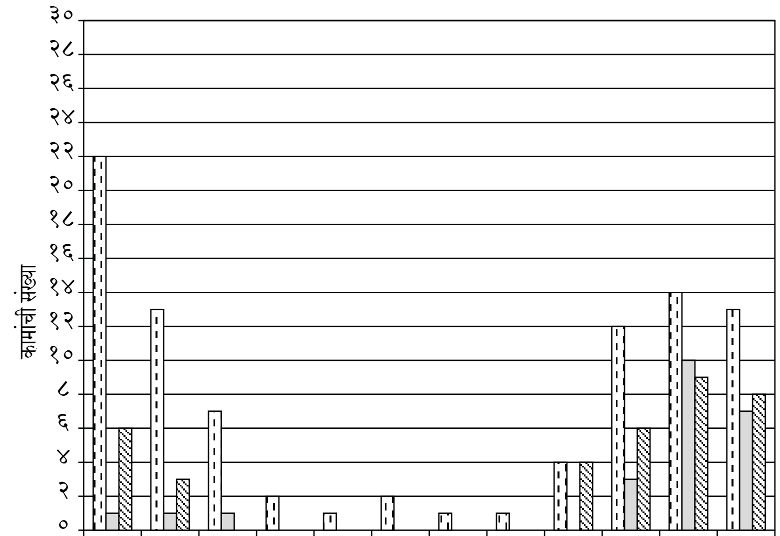

	एप्रिल	मे	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टें.	ऑक्टो.	नोव्हें.	डिसें.	जाने.	फेब्रु.	मार्च
वडसा	२२	१३	७	२	१	२	१	१	४	१२	१४	१३
कुरखेडा	१	१	१	०	०	०	०	०	०	३	१०	७
भामरागड	६	३	०	०	०	०	०	०	४	६	९	८

आलेख क्र. २.३

आलेख क्र. २.३ मधे दिलेले यापैकी प्रत्येक तालुक्याचे स्वतंत्र चित्र बघितल्यास लक्षात येते, की कामे मुख्यत: वडसा तालुक्यात काढली गेली आहेत. अर्थात या तालुक्यातील ग्रामपंचायतींची संख्या लक्षात घेतली तर ही संख्यादेखील नगण्य आहे, असे म्हणावे लागते. वडसा तालुक्याच्या तुलनेत कुरखेडा आणि भामरागड तालुक्यात संपूर्ण वर्षभरातच नगण्य कामे काढली गेली आहेत. जून ते डिसेंबर या सात महिन्यांच्या कालावधीत तर या तालुक्यांमधे कामे काढण्यातच आलेली नाहीत. थोडक्यात, या तीनही तालुक्यांमधे रोजगार निर्मितीबाबतचे चित्र अतिशय असमाधानकारक आहे, असे आलेख क्र. २.२ आणि आलेख क्र. २.३

या दोन्ही आलेखांच्या आधारे म्हणावे लागते. मजुरीवर झालेल्या खर्चामधे साहजिकच या चित्राचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते.

अंदाजित खर्चापैकी देण्यात आलेली मजुरीची रक्कम

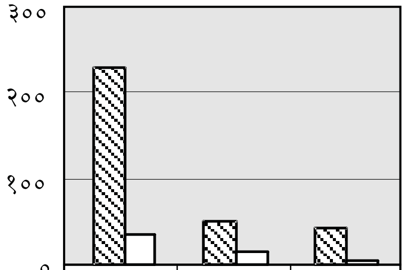

	वडसा	कुरखेडा	भामरागड
अंदाजित रूपये	२३०.४	५२.२	४२.७
मजुरी (लाख	३३.२	१४.९	७.०७

आलेख क्र. २.४

रोजगार हमी योजनेत कामांसाठी मंजूर करण्यात आलेल्या रकमेपैकी ४०% खर्च हा कुशल काम आणि साहित्य यावर, तर ६०% खर्च अकुशल कामावर, म्हणजेच मजुरीवर होणे अपेक्षित आहे. आलेख क्र. २.४ मधे दिसते त्याप्रमाणे तीनही तालुक्यांमधे मजुरीवर झालेला खर्च एकूण मंजूर रकमेच्या ६०% तर सोडाच, पण ३०% देखील दिसत नाही.

रोजगार निर्मिती बरोबरच उत्पादक मत्तेची निर्मिती हे रोजगार हमी योजनेचे दुसरे उद्दिष्ट. गडचिरोली जिल्ह्यातील तीन तालुक्यांमधे हे उद्दिष्ट किती साध्य झाले याची झलक आलेख क्र. २.५ वरुन मिळते. या आलेखात दर्शविल्याप्रमाणे तीनही तालुक्यांमधे रस्त्यांच्या कामांची संख्या सर्वाधिक (६१%), तर स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांशी संबंधित तलाव (१८%), चर-खोदाई (९%), मजगी(५%),

वडसा, कुरखेडा व भामरागड तालुक्यात काढली गेलेली कामे
एप्रिल ०७ - मार्च ०८

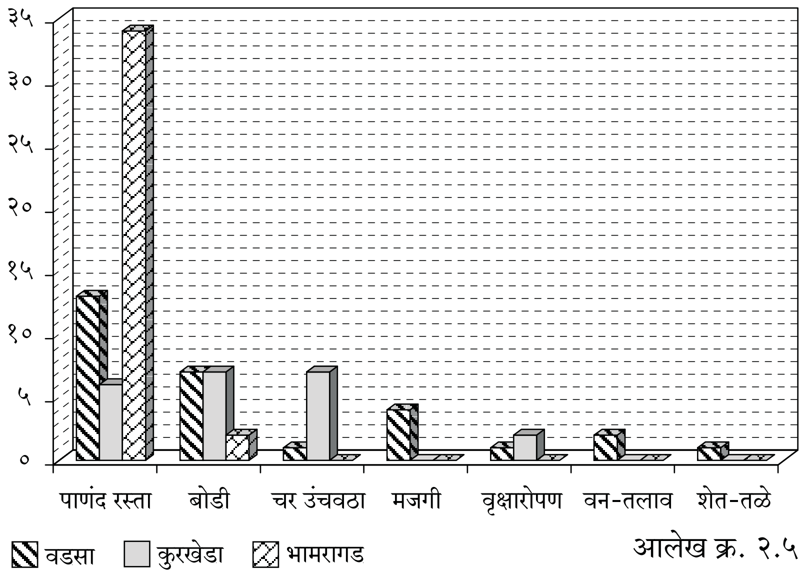

आलेख क्र. २.५

वृक्षारोपण(४%), वनतलाव(२%), शेततळे(१%) अशा कामांची संख्या अत्यल्प असलेली दिसते. प्रत्येक तालुक्याचे स्वतंत्र चित्र दाखवणाऱ्या आलेख क्र. २.६ मधेदेखील हे चित्र बदललेले दिसत नाही.

या आलेखात दिसते त्याप्रमाणे भामरागड तालुक्यात तर वर्षभरात झालेल्या एकूण ३६ कामांपैकी ३४ कामे रस्त्याची आहेत, उरलेली २ कामे तलावाची आहेत आणि या दोन्हींशिवाय इतर कोणत्याही प्रकारची कामे काढण्यातच आलेली नाहीत. वडसा आणि काही अंशी कुरखेडा तालुक्यात तुलनेने विविध प्रकारची कामे काढण्यात आलेली असली, रस्त्याच्या कामांच्या तुलनेत इतर कामांची संख्या तुलनेने नगण्य आहे, असे दिसते. रोहयो = रस्त्याची (ज्यात कंत्राटदारांना फायद्याची संधी देणारी) कामे हे महाराष्ट्रात रुढ झालेले समीकरण या

गडचिरोली जिल्ह्यातील तीन तालुक्यातील कामाचे एकत्रित चित्र

(कामाच्या प्रकारानुसार टक्केवारी)

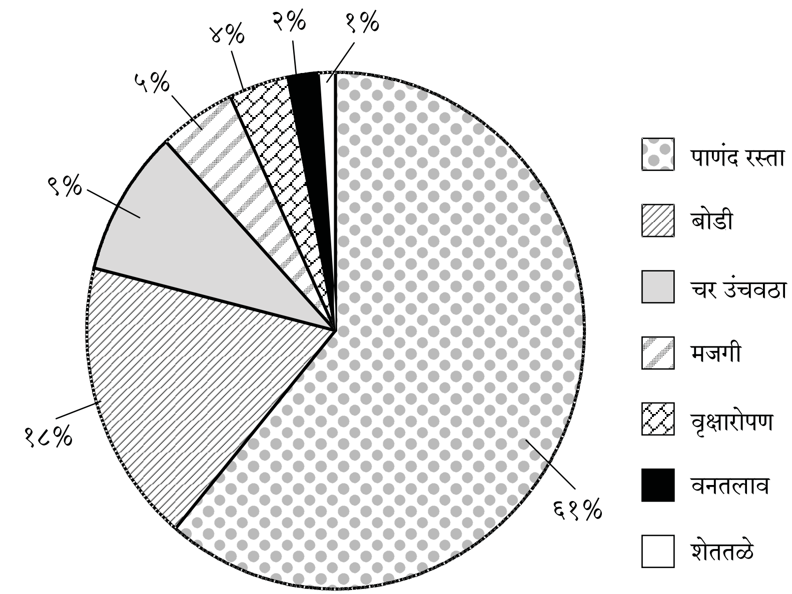

आलेख क्र. २.६

तालुक्यांमधेही बदललेले नसावे यात नवल नाही. शिवाय ज्या तालुक्यांमधे वंचित गटांच्या उपजीविका प्रामुख्याने वनांवर आणि त्याखालोखाल शेतीवर अवलंबून असतात अशा तालुक्यांमधे वनसंवर्धन, वनतलाव, शेततळी यासारखी वनांची आणि शेतांची उत्पादकता वाढवणारी आणि श्रमप्रधान कामे नगण्य संख्येने झालेली असावीत, हे चित्र या तालुक्यांमधील योजनेच्या नियोजनाबद्दल बरेच काही सांगून जाते.

सर्व गावांमधे सरसकट एकसारखी कामे न होता, त्या-त्या गावाच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन कामे काढली जावीत; हे होण्यासाठी गावकऱ्यांचा

नियोजनाच्या प्रक्रियेत सहभाग असणे गरजेचे आहे या विचाराने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यात ग्रामपंचायतींना रोजगाराच्या नियोजनाची जबाबदारी आणि अधिकार दिले गेले. मात्र ग्रामपंचायतींनी कामे काढली तर गावाच्या गरजांचा त्यात आपोआपच विचार होईलच असे गृहित धरता येणार नाही, असे आलेख क्र. २.७ मधे दिलेल्या आकडेवारीमुळे म्हणावे लागते.

यंत्रणेनुसार कामाच्या उपलब्धतेचे प्रमाण

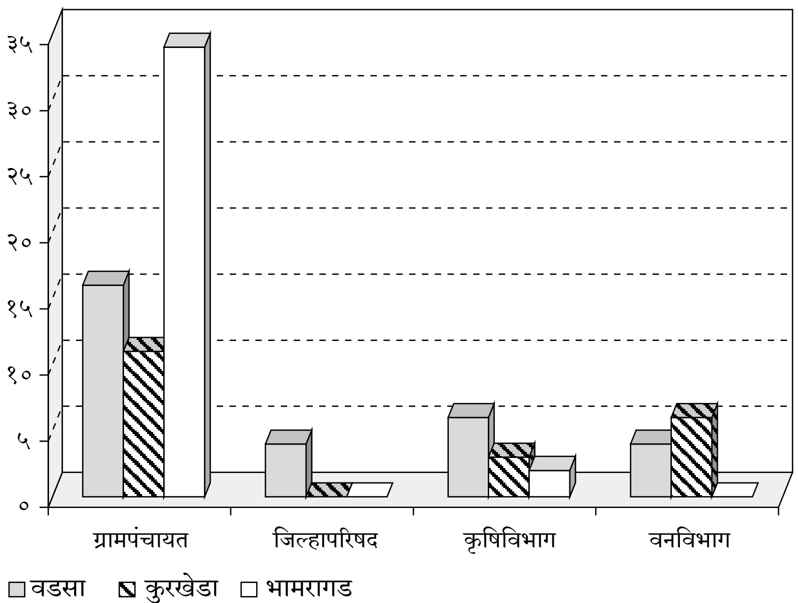

आलेख क्र. २.७

या आलेखात दिसते त्याप्रमाणे तीनही तालुक्यांमधे ग्रामपंचायतींनीच सर्वाधिक कामे काढली आहेत. वडसा तालुक्यात ग्राम पंचायतीबरोबरच जिल्हा परिषद, कृषी आणि वन विभाग या इतर यंत्रणांनीही कमी प्रमाणात का होईना पण कामे काढलेली दिसतात. कुरखेडा तालुक्यात जिल्हा परिषदेमार्फत कामे काढण्यात

आलेली नसली तरीही कृषी आणि वन विभागांमार्फत कामे काढली गेलेली आहेत. भामरागड तालुक्यात मात्र प्रामुख्याने ग्रामपंचायतींमार्फतच कामे काढली गेलेली असून आलेख क्र. २.६ मधे दाखवल्याप्रमाणे ही सर्व कामे रस्त्याची आहेत.

वडसा, कुरखेडा आणि विशेषत: भामरागड हे तीनही तालुके दुर्गम भागात वसलेले असताना रस्त्यांची कामे जास्त संख्येने काढणे योग्यच आहे; शिवाय ही सर्व कामे ग्रामपंचायतीनेच सुचवल्याने त्यात गावाच्या गरजेचा विचारही झाला असेल, मग त्यात आक्षेपार्ह काय, असा प्रश्न उपस्थित होऊ शकेल. परंतु आक्षेप रस्त्याच्या कामांना नसून संपूर्ण वर्षभरात रस्त्याच्याच कामांना प्राधान्य दिले जाणे, आणि मजुरांच्या उपजीविकेच्या प्रश्नावर दीर्घकालीन उपाययोजना करण्याला दुय्यम, किंबहुना अत्यल्प प्राधान्य दिले जाणे या बाबींना आहे. ग्रामपंचायतींनीच कामे काढूनही या कामांचा विचार होत नसेल, तर ग्रामपंचायत योग्य दिशेने (म्हणजेच मजुरांच्या उपजीविका सुरक्षिततेसाठी, जे राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे उद्दिष्ट म्हणून कायद्यात नमूद करण्यात आले आहे) काम करत आहे का, त्यात मजुरांचा अर्थपूर्ण सहभाग घेतला जातो का याबाबतच मूलभूत शंका उपस्थित होतात.

वास्तविक पाहता, सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेतून अपुऱ्या आणि असमाधानकारक रोजगारनिर्मितीबाबत मजुरांच्या तक्रारी येणे अपेक्षित होते. असे घडण्यासाठी या प्रक्रियेत मजुरांचा पुरेसा आणि अर्थपूर्ण सहभाग असणे गरजेचे होते. योजनेची अंमलबजावणी असमाधानकारक असतानाही कोणत्याच तक्रारी उपस्थित न होणे किंवा त्या क्वचितच उपस्थित होणे हे मजुरांचा सहभाग अर्थपूर्ण नसल्याचे निदर्शक आहे, असे या तीन तालुक्यांमधे झालेल्या प्रक्रियेबाबत म्हणावे लागते; शिवाय तो पुरेसादेखील नव्हता असे आलेख क्र. २.८ वरुन दिसून येते.

या आलेखात दिसते त्याप्रमाणे तीनही तालुक्यांमधे सरासरी उपस्थिती २५ च्या पुढे गेलेली दिसत नाही. मजुरांचा पुरेसा व अर्थपूर्ण सहभाग असणे ही सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेची महत्त्वाची पूर्वअट या तालुक्यांमधे पूर्ण झालेली

सामाजिक लेखा परिक्षणातील लोकसहभाग

(सरासरी उपस्थिती)

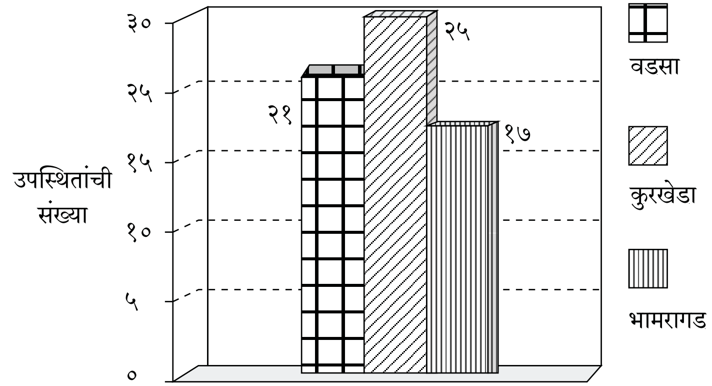

आलेख क्र. २.८

दिसत नाही. ग्रामसभा आणि ग्रामपंचायती जागरूक नसणे, अनेक ठिकाणी, विशेषत: भामरागड तालुक्यात मजुरांबरोबर रोजगाराच्या/रोजगार हमीच्या वा इतर प्रश्नांवर काम करणाऱ्या संस्था अत्यल्प असणे याचा विपरित परिणाम रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेवर आणि त्यामुळे सामाजिक अंकेक्षणाच्या प्रक्रियेवरही अपरिहार्यपणे होतो, याचे उदाहरण गडचिरोली जिल्ह्यातील या तीन तालुक्यांच्या रुपाने पहायला मिळते.

गडचिरोली जिल्ह्याचा सामाजिक अंकेक्षण अहवाल

गडचिरोली जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या एका संस्थेच्या नोंदींमधून दिसणारे योजनेच्या अंमलबजावणीचे काही तालुक्यांमधील चित्र हे असे आहे. सृष्टीबरोबर काम करणाऱ्या इतर संस्थांचा अनुभवही फारसा वेगळा नाही. खरे पहाता, सृष्टी संस्थेने सादर केलेल्या अहवालांवरुन रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीची गरज जिथे सर्वाधिक आहे अशा काही तालुक्यांमधील

चिंताजनक वास्तव अधोरेखित होते. या वास्तवावरुन अन्यत्र योजनेची अंमलबजावणी कशी असेल याचा अंदाजही सहज करता येतो. या वास्तवाची जिल्हा स्तरावरील अहवालाच्या माध्यमातून गांभीर्याने दखल घेतली जावी ही योजनेच्या अंमलबजावणीचे जिल्ह्यातील चित्र दर्शवणाऱ्या अहवालाकडून असलेली किमान अपेक्षा आहे. २००६-०७ व २००७ - ०८ या दोन वर्षांसाठी स्वयंसेवी संस्थांनी सादर केलेल्या सामाजिक अंकेक्षण अहवालांच्या आधारे गडचिरोली जिल्हा प्रशासनाने तयार केलेला अहवाल ही अपेक्षा पूर्ण करतो का ?

अहवालात (पृष्ठ क्र.४७) दिसते त्याप्रमाणे २००६-०७ व २००७-०८ या दोनही वर्षांसाठी एकच अहवाल तयार करण्यात आला आहे. हा दोन वर्षांचा संपूर्ण जिल्ह्याचा अहवाल केवळ एका पानाचा आहे. या अहवालापेक्षा अधिक सविस्तर दस्तैवज जिल्हा प्रशासनाकडे उपलब्ध नाही. गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये पहिल्या टप्यात ४६७ पैकी ३८८ ग्रामपंचायतींचे सामाजिक अंकेक्षण झाले तर दुसऱ्या टप्यामध्ये ४५६ ग्रामपंचायतींचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले. सामाजिक अंकेक्षण करण्याकरिता पहिल्या टप्यामध्ये १८ तर दुसऱ्या टप्प्यासाठी २३ स्वयंसेवी संस्थांना प्रति ग्रामपंचायत १,००० रु. एवढे मानधन देऊन त्यांच्या सहकार्याने केले गेले. त्याचप्रमाणे ग्रामसेवक, तहसिलदार, गटविकास अधिकारी, सहायक कार्यक्रम अधिकारी, विस्तार अधिकारी, तलाठी अशी यंत्रणा या कामी लावली गेली. एवढे मनुष्यबळ व निधी खर्च करुन केवळ एका पानाच्या अहवालाची निष्पत्ती व्हावी हे खरोखरच हास्यास्पद आहे. या एका पानाचा तपशील बघितल्यास अधिक निराशा होते. वर दिसते त्याप्रमाणे या अहवालामध्ये दोन मुद्दे आहेत : (१) योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत चांगल्या बाबी (२) योजनेच्या अंमलबजावणीमधील दोष.

अ.क्र.	सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आल्याचा कालावधी	एकूण ग्रामपंचायतीची संख्या	सामाजिक अंकेक्षण पूर्ण करण्यात आलेल्या ग्रामपंचायतीची संख्या	सामाजिक अंकेक्षणाच्या प्रसंगी हजेरी पटाचे वाचन व तपासणी करावयाच्या हजेरी पटाची संख्या	सामाजिक अंकेक्षणाच्या प्रसंगी हजेरी पटाचे वाचन व तपासणी करावयाच्या हजेरी पटाची संख्या	सामाजिक अंकेक्षन करण्यामध्ये सहभागी स्वयंसेवी संस्थांची संख्या
१	१ जून ते ३० जून ०७	४६७	३८८	१०७३ + १२७६ = २३४९	५९७ + ९३६ = १५३३	१८
२	१ जून ते ३० जून ०८	४६७	४५६	२८११	२८११	२३

सामाजिक अंकेक्षण मध्ये खालीलप्रमाणे चांगल्या प्रकारचे बाबी आढळून आल्या :

१. ग्रामपंचायत स्तरावर मजुर कुटुंबाची नाव नोंदणीची प्रक्रिया पारदर्शकरित्या करण्यात आलेली आहे.
२. नोंदणीकृत मजुरांना नमुना ४ मध्ये रोजगाराची मागणी करून नमुना ७ मध्ये कामावर जाण्याचे निर्देश हे पारदर्शकरित्या पार पाडण्यात आले.
३. मग्रारोहयो कामावर महिलांचे ३३% प्रमाण असले पाहिजे, या बाबीचे तंतोतंत पालन करण्यत आले.
४. मग्रारोहयो कामावर हजेरीपटानुसार व प्रत्यक्ष केलेल्या कामानुसार मजुरांना मजुरी वाटप करण्यामध्ये पारदर्शकता आढळून आली.
५. सामाजिक अंकेक्षणमुळे सरपंच, ग्रामसेवक, ग्रामरोजगार सेवक, ग्राम दक्षता समितीचे सदस्य, सामाजिक अंकेक्षण मंच समिती सदस्य, ग्रामसभा सदस्य व लोकप्रतिनिधी यांना सामाजिक अंकेक्षण जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली व कर्तव्याबाबत जागृती निर्माण झाली.
६. सामाजिक अंकेक्षणमुळे ग्रामसभा घेऊन कामाची निवड करून नियोजन करणे व अंमलबजावणी करणे. मग्रारोहयो अंतर्गत प्रपत्र १ ते १६, कामाचे अंदाजपत्रक, हजेरीपट व इतर रेकॉर्ड ग्रामपंचायत सर्व जनतेंन पाहण्यासाठी उपलब्ध करून देणे या बाबींमुळे जनतेला योजनेबाबतची करावयाच्या कार्यवाही बाबतची जाणीव व जबाबदारी माहित झाली.
७. मग्रारोहयो योजनेची अंमलबजावणी करण्यामध्ये सामाजिक स्वयंसेवी संस्था (छ.ऋज.) यांचा सहभाग आहे. याची जाणीव लोकांना झाली.

सामाजिक अंकेक्षण मध्ये खालीलप्रमाणे दोष आढळून आले :

१. मग्रारोहयो योजनेची ग्रामपंचायत स्तरावरून प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. परंतू ग्रामसेवकाचे या योजनेबाबत उदासिनता दिसून येते.
२. मग्रारोहयो अंतर्गत ग्रामपंचायत स्तरावर सरपंच व ग्रामसेवक यांचे संयुक्त खाते असल्यामुळे दोघांच्या संगनमताने निधीचा अफरातफर होण्याची शक्यता आहे.
३. सरपंच व ग्रामसेवक यांच्यामध्ये सदर योजनेबाबत समन्वय योग्य प्रकारे दिसून येत नाही.

अहवालात 'चांगल्या' म्हणून नोंद केलेल्या बाबी बघितल्यास लक्षात येते की सृष्टी संस्थेच्या अहवालातील नोंदींशी त्या विसंगत आहेत. उदाहरणार्थ, रोजगार हमी योजनेच्या विविध भागधारकांना योजनेबाबत करावयाच्या कार्यवाहीबाबत जाणीव व त्यांची जबाबदारी माहित झाली, हे अहवालातील विधान. मजा म्हणजे, या विधानाशी पूर्ण विसंगत अशा बाबी (ग्रामसेवकांची उदासीनता, सरपंच व ग्रामसेवकांचे संगनमत होऊन निधीची अफरातफर होण्याची शक्यता, सरपंच व ग्रामसेवक यांच्यातील समन्वयाचा अभाव) योजनेच्या अंमलबजावणीतील दोष म्हणून नमूद केलेल्या आहेत. मागितल्यावर काम न मिळणे किंवा खूप उशीरा मिळणे, मजुरी न मिळणे किंवा वेळेवर न मिळणे, तसेच खूप कमी/जास्त मिळणे अशा बाबींचा मात्र दोषांमधे उल्लेखच नाही. उल्लेख केलेले दोष दूर करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे नियोजन असल्याचे अथवा त्याप्रमाणे काही कार्यवाही झाल्याचे या अहवालात दिसून येत नाही. शिवाय योजनेचे उद्दिष्ट (रोजगार निर्मिती व मत्ता निर्मिती) किती प्रमाणात साध्य झाले याचाही उल्लेख केलेला दिसत नाही.

२००८-०९ च्या अहवालात ग्रामपंचायतींची उदासीनता आणि अकार्यक्षमता या दोषांचा उल्लेख करुन २००९-१० या वर्षात करायच्या सामाजिक अंकेक्षणाची जबाबदारी मात्र गडचिरोली जिल्हा प्रशासनाने ग्रामपंचायतींवरच सोपवली आहे. ग्रामपंचायतींना स्वयंसेवी संस्थांच्या सहाय्याशिवाय ही जबाबदारी पार पाडता यावी यासाठी कोणते नियोजन आहे, हे मात्र जिल्हा प्रशासनाने जाहीर केलेले नाही. या पार्श्वभूमीवर योजनेच्या अंमलबजावणीचे वास्तव उघड करणाऱ्या संस्थांचा अडथळा दूर करण्यामागे जिल्हा प्रशासनाचा काय हेतू असेल, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

योजनेच्या अंमलबजावणीचे गडचिरोली जिल्ह्यातील वास्तव, इतर जिल्ह्यांमधे सामाजिक अंकेक्षणाची जबाबदारी घेणाऱ्या संस्थांचे अनुभव, माहितीची अधिकारांतर्गत मिळालेली, तसेच शासकीय वेबसाइटवरुन मिळालेली माहिती या तिन्हींचा एकत्रित विचार करताना सामाजिक अंकेक्षणाच्या पद्धतीबाबत, तसेच एकूण प्रक्रियेबाबत काही महत्त्वाचे मुद्दे उपस्थित होतात असे लक्षात येते. या पार्श्वभूमीवर इतर राज्यांमधील अनुभव आणि त्यातून पुढे येणारे मुद्दे काय आहेत याचा आढावा घेणे संयुक्तिक ठरेल. पुस्तकाच्या पुढील प्रकरणात त्याचीच मांडणी केली आहे.

३ इतर राज्यांमधील वेगळी वाटचाल

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा अस्तित्वात आला तेव्हा महाराष्ट्राला रोजगार हमी कायदा अंमलात आणण्याचा प्रदीर्घ अनुभव होता. उत्साहाने योजना राबवण्याचा भर ओसरुनही बराच कालावधी लोटलेला होता. योजना अंमलात आणण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या खडतर संघर्षामुळे आणि सरकारी यंत्रणा, स्थानिक पुढारी इ. च्या नामोहरम करणाऱ्या प्रतिसादामुळे स्वयंसेवी क्षेत्रातही योजनेबाबत काहीसे निरुत्साहाचेच वातावरण निर्माण झाले होते. रोजगार हमी-प्रश्नावर एकेकाळी ताकदीने काम करणारी चळवळही कमकुवत झालेली होती. साहजिकच राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याचे महाराष्ट्रात थंडे स्वागत झाले. योजनेच्या सामाजिक अंकेक्षणाबाबतच्या वास्तवात या निरुत्साहाचे आणि अनास्थेचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे पडलेले दिसते.

इतर राज्यांमधे ही परिस्थिती वेगळी होती. देशात प्रथमच ग्रामीण गरिबांना रोजगाराचा, पर्यायाने सन्मानाने जगण्याचा हक्क देणारा कायदा झाला होता. त्यामुळे स्वयंसेवी क्षेत्राकडून, विशेषत: कायदा अस्तित्वात यावा यासाठी

आधीपासूनच प्रयत्नशील असणाऱ्या चळवळी आणि जनसंघटनांकडून त्याचे उत्साहाने स्वागत झाले. राजकीय-सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रातील काही अभ्यासकांनीही राष्ट्रीय पातळीवरील वर्तमानपत्रे, नियतकालिके अशा माध्यमांतून योजनेचे महत्त्व, तिच्या अंमलबजावणीतील विविध प्रश्न, आणि योजनेचा कारभार लोकाभिमुख, पारदर्शक करण्याची गरज सातत्याने मांडली. योजनेला एक वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर तिचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी साहजिकच स्वयंसेवी क्षेत्रातून पुढाकार घेतला गेला. क्वचित काही ठिकाणी राज्यशासनांनीही स्वयंसेवी क्षेत्राच्या सहभागाने असा पुढाकार घेतला. २००६ ते २००९ या कालावधीत या सर्व अनुभवावर राष्ट्रीय वर्तमानपत्रे, काही नियतकालिके आणि चळवळींची मुखपत्रे यांच्यातून माहितीपर तसेच विश्लेषणपर लिखाणही सातत्याने झाले. या लेखनाचा आढावा घेतल्यास सामाजिक अंकेक्षणाच्या राष्ट्रीय पातळीवरील वास्तवाची ओळख होते. प्रस्तुत प्रकरणात हीच ओळख करुन देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

व्याप्ती आणि पद्धती

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या मार्गदर्शक सूचनांमधे दिल्याप्रमाणे सामाजिक अंकेक्षणाची 'सातत्यपूर्ण प्रक्रिया' कोणत्याही राज्यात झालेली दिसत नाही. मात्र मार्गदर्शक सूचनांमधील 'सामाजिक अंकेक्षण मंचाचे' आयोजन अनेक राज्यांमधे झालेले दिसते. आंध्रप्रदेश आणि काही प्रमाणात तमीळनाडू, राजस्थान या राज्यांमधे जिल्हा/राज्य प्रशासनांनी हे आयोजन करण्यात पुढाकार घेतला. इतर ठिकाणी मात्र प्रामुख्याने अन्न अधिकार अभियान, रोजगार हक्कावर काम करणारे जिल्हा आणि राज्यस्तरीय स्वयंसेवी गट, स्थानिक

जनसंघटना, सामाजिक-आर्थिक विद्यापीठे आणि केंद्रीय रोजगार हमी परिषदेचे सदस्य यांच्या पुढाकाराने मंचाचे आयोजन झालेले दिसते. पदयात्रा, जनजागृतीची मोहीम, मजुरांशी आणि संबंधित स्थानिक सरकारी यंत्रणेशी संवाद, स्थानिक किंवा बाहेरच्या प्रशिक्षित कार्यकर्त्यांद्वारे, तसेच विद्यार्थ्यांद्वारे सर्वेक्षण, कागदपत्रांची तपासणी, साइट-भेटी आणि यातून जमा झालेल्या माहितीच्या आधारे सरकारी अधिकारी, स्थानिक आमदार, बाहेरचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते यांच्या उपस्थितीमधे जनसुनवाई घेणे, आमसभा घेणे अशा पद्धतीने मंचाचे कामकाज झालेले दिसते. २००६, २००७ आणि २००८ या तीनही वर्षांतील काही उदाहरणे वानगीदाखल:

२००६

- २००६ मधे, म्हणजे योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात सामाजिक अंकेक्षणासाठी पुढाकार घेणाऱ्या संघटनांमधे पहिला क्रमांक मजदूर किसान शक्ती संघटनेचा (एमकेएसएस) होता. संघटनेच्या पुढाकाराने राजस्थानमधील डुंगरपूर जिल्ह्यात योजनेचे पहिले सामाजिक अंकेक्षण झाले. पदयात्रेच्या माध्यमातून संपूर्ण जिल्ह्यात घरोघर जाऊन मजुरांशी संवाद साधणे, त्यांना सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी उद्युक्त करणे, पंचायत क्षेत्रांमधे जनसुनावण्या आयोजित करणे, सरकारी अधिकाऱ्यांशी पदयात्रेतून आणि जनसुनवायांमधून पुढे आलेल्या मुद्द्यांबाबत जाहीर संवाद साधणे, अशी पद्धत या सामाजिक अंकेक्षणासाठी वापरली गेली. जिल्हाधिकारी, इतर तालुका स्तरीय अधिकारी, ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या सचिव (अमिता शर्मा) असे सरकारी अधिकारी संवादासाठी उपस्थित राहिले. देशभरातून

विविध राज्यांमधले कार्यकर्ते, अभ्यासक, नागरिक या पदयात्रेत आणि नंतरच्या सर्व कार्यक्रमात सहभागी झाले. जनजागृती आणि सरकारी अधिकाऱ्यांचा सकारात्मक प्रतिसाद, तसेच स्वयंसेवी क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग यामुळे हे सामाजिक अंकेक्षण वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले.

- डुंगरपूर जिल्ह्यातील सामाजिक अंकेक्षणाला आंध्रप्रदेश राज्यशासनाचे काही प्रतिनिधीही उपस्थित होते. या अनुभवातून प्रेरणा घेऊन डुंगरपूरच्याच धर्तीवर आंध्रप्रदेश राज्यशासनाने २००६ मधेच अनंतपूर जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षण अभियान राबवले. जिल्ह्यातील ३१ स्वयंसेवी गटांना या अभियानात सहभागी करुन घेण्यात आले. या अभियानामुळे मजुरांचे मोठ्या प्रमाणावर शिक्षण झाले, योजनेच्या कारभारातील त्रुटी, विशेषतः भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवहार उघड झाला, विशेष म्हणजे अनेक सरकारी अधिकारी-कर्मचाऱ्यांनी उपरती होऊन केलेल्या चुका कबूल केल्या आणि हडप केलेल्या रकमाही जाहीरपणे परत केल्या. अनेक सरकारी अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांवर गैरव्यवहारांसाठी कारवाईही करण्यात आली. माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग (संगणकीकरणाच्या माध्यमातून), गावातील स्वयंसेवकांचा सहभाग, जिल्ह्यातील स्वयंसेवी आणि नागरी गटांचा सहभाग, राज्यशासनाचा सकारात्मक दृष्टिकोन यामुळे हे अभियान वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले.
- या दोन्ही राज्यांपाठोपाठ मध्यप्रदेश (१८ जिल्हे), उत्तरप्रदेश (१५जिल्हे) या राज्यांमधेही २००६ मधे योजनेचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले. मध्यप्रदेशात मध्यांचल फोरम या सामाजिक संस्था-संघटनांच्या राज्यस्तरीय

संघटनाने, तर उत्तर प्रदेशात राज्यातील अन्न-अधिकार अभियान, जनआंदोलनांचा समन्वय, आशा परिवार आणि इतर अनेक जनसंघटनांनी एकत्रितपणे पुढाकार घेतला होता. दोन्ही जिल्ह्यांमधे जनजागृती आणि स्थानिक सरकारी प्रतिनिधी, आणि इतर ज्येष्ठ कार्यकर्ता/विचारवंत-अभ्यासक यांच्या उपस्थितीमधे जनसुनवाई अशी पद्धत वापरली गेली.

२००७

- २००७-०८ मधे योजनेचा विस्तार झाल्यानंतर झारखंड (रांची, गऱ्हवा जिल्हा), तमीळनाडू (विल्लुपुरम जिल्हा), छत्तीसगड (सरगुजा जिल्हा) या राज्यांमधेही योजनेचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले. झारखंड मधील रांची जिल्ह्यात रोजगार हक्कासाठी काम करणाऱ्या 'एनआरइजीए वॉच' या विविध संस्था-संघटनांच्या एकत्रित गटाने जिल्ह्यातील चार तालुक्यांमधे पदयात्रा काढून आणि दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सच्या विद्यार्थ्यांनी केलेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारे संबंधित अधिकाऱ्यांच्या उपस्थितीमधे जनसुनवाया घेतल्या. या अभियानानंतर राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी परिषदेच्या सदस्यांनी यातील विविध ठिकाणांना भेटी दिल्या आणि जिल्हाधिकारी, विभागीय आयुक्त यांना सामाजिक अंकेक्षणाचे निष्कर्ष पाठवून त्यावर कार्यवाही करण्याची लेखी विनंती केली. गऱ्हवा जिल्ह्यात ऐड यांच्यासह पालायित मजदूर संघ, कालीन बाल मजदूर मुक्ती वाहिनी आणि प्रभावती महिला संघाने ६ तालुक्यांमधे पदयात्रा आणि स्थानिक अधिकारी व लोकप्रतिनिधींच्या उपस्थितीमधे जन-सुनावण्या अशा माध्यमातून सामाजिक अंकेक्षण घडवले.

- तामीळनाडूतील विल्लुपुरम जिल्ह्यातही झारखंडच्या एनआरइजीए वॉच प्रमाणेच काही संस्था-संघटना आणि नागरी गट, शिवाय राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी परिषदेचे सदस्य सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी एकत्र आले, आणि जिल्ह्यातील ५० तालुक्यांमधे पदयात्रा, जनसुनवाया अशा पद्धतीने सामाजिक अंकेक्षण झाले. तमीळनाडूच्या जवळ-जवळ १० जिल्ह्यातील सामाजिक गट, व्यक्ती, अभ्यासक या अभियानात सहभागी झाले होते. विल्लुपुरम जिल्हा प्रशासनाचाही या अभियानात सक्रिय सहभाग होता. प्रत्येक गावातून ५ कार्यकर्तेअसे २५ गट २५ गावांमधे गेले. फॅक्ट फाइंडिंग शीट, ग्रामपंचायतीबाबत माहिती गोळा करण्यासाठी ३ प्रश्नावल्या या साधनांच्या मदतीने माहिती जमा करुन त्याची तपासणी केली गेली २५ गावांमधे ग्रामसभेसमोर निष्कर्षांची मांडणी करण्यात आली.
- छत्तीसगड मधे सरगुजा जिल्ह्यातील बटौली तालुक्यात १९ 'साइट्स' चे सर्वेक्षण झाले, आणि या सर्वेक्षणाच्या आधारे संबंधित अधिकाऱ्यांच्या पुढाकाराने जनसुनवाया घेण्यात आल्या. हे सर्वेक्षण दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स, अलाहाबाद विद्यापीठ, जवाहरलाल नेहरु युनिव्हर्सिटी या विद्यापीठांच्या विद्यार्थ्यांनी केले होते. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी परिषदेचे सदस्य श्री. जीन ड्रेझ या प्रक्रियेमधे सहभागी झाले होते.
- ओरिसा (कोरापुट जिल्हा) व उत्तरप्रदेश (चित्रकूट जिल्हा) या जिल्ह्यांमधेही २००७ मधेच स्थानिक संघटना (स्प्रेड आणि अखिल भारतीय समाज) यांनी एका तालुक्यातील ४/५ ग्रामपंचायतींचे सामाजिक अंकेक्षण केले. चित्रकूट जिल्ह्यामध्ये रेकॅार्ड तपासण्यासाठी व माहिती घेण्यासाठी ३ पत्रकार,

३ वकील, २ छायाचित्रकार व संघठनेचे कार्यकर्ते असे २५ जण सहभागी होते. या सर्वांनी सरपंचांच्या मुलाखती घेतल्या, मजुरांशी चर्चा केली, आणि कागदपत्रांची तपासणी केली. या पहाणीतून आलेले निष्कर्ष आणि निरीक्षणे सार्वजनिक सभेमधे मांडण्यात आली आणि स्थानिक वर्तमानपत्रांतूनही त्यांना प्रसिद्धी देण्यात आली.

- ओरिसामध्ये स्प्रेडच्या कार्यकर्त्यांनी बिलपुट व नंदापुर ब्लॉकमध्ये रेकॉर्डची मागणी केलेली होती. परंतु माहिती देण्यात आली नाही. त्यामुळे माहितीच्या अधिकाराखाली डिसें २००६ मध्ये अर्ज देण्यात आला. ती माहिती मार्च २००७ मध्ये देण्यात आली. कार्यकर्त्यांनी रेकॉर्डची तपासणी केली व गावातील लोकांकडून त्याची शहानिशा केली. मिळालेल्या माहितीचे वाचन २६ मे २००७ मध्ये जनसुनवाइमध्ये करण्यात आले. जनसुनवाइकरिता बिलपुटचे व गुनेइपाडाचे सरपंच, समितीचे सदस्य, स्थानिक आमदार, वकील, मजुर नेता हे सहभागी होते.

२००८

- २००८ मधे कर्नाटकमधील गुलबर्गा जिल्ह्यामध्ये पब्लिक अफेअर्स सेंटर, बंगलोर व कर्नाटक शासन यांच्या एकत्रित प्रयत्नातून १० तालुक्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण केले गेले. प्रशिक्षित कार्यकर्त्यांच्या गटांनी सुनियोजित पद्धतीने प्रत्येक ग्रामपंचायतीमधे कागदपत्रांची तपासणी, कामाच्या साइट्सना भेटी, ग्रामपंचायत पदाधिकारी आणि मजूर यांचे सर्वेक्षण अशा साधनांच्या मदतीने योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेचा आढावा घेतला गेला

आणि आम सभांमधे स्थानिक प्रशासनाच्या उपस्थित निष्कर्ष आणि निरीक्षणांचे जाहीर वाचन केले.

- राजस्थान आणि आंध्रप्रदेश या दोन्ही राज्यांमधे नंतरच्या वर्षांमधे (२००७-०८, २००८-०९) या पहिल्या अनुभवांच्या धर्तीवर इतर जिल्ह्यांमधेही सामाजिक अंकेक्षण आयोजित करण्यात आले. आंध्रप्रदेश राज्यशासनाने या कालावधीत सामाजिक अंकेक्षणासाठी स्वतंत्र संरचनाही निर्माण केली. मात्र आंध्रप्रदेश राज्यशासनाने घेतलेला पुढाकार हे एकमेव म्हणावे असे उदाहरण आहे. अधून-मधून काही अपवाद वगळता इतर राज्यशासनांनी असा पुढाकार घेतला नाही. राजस्थानमधे तर बंसवाडा व झालवर या जिल्ह्यांमधे २००८ मधे आयोजित केलेल्या सामाजिक अंकेक्षणाच्या वेळी स्थानिक तसेच जिल्हा-स्तरीय प्रशासनांनी माहिती उपलब्ध करुन द्यायला तीव्र विरोध केला. कार्यकर्त्यांवर हिंसा करण्याचेही काही प्रसंग घडले.
- २००८ मधेच घडलेले झारखंडमधील पलामू जिल्ह्यातील उदाहरण अधिक दाहक आहे. पलामू जिल्ह्यात आदिवासींच्या प्रश्नावर दीर्घकाळ काम करणारे विकास सहयोग केंद्र आणि केंद्रीय रोजगार हमी परिषदेचे सदस्य जीन ड्रेझ यांनी एकत्रितपणे सामाजिक अंकेक्षण आयोजित केले होते. ललित मेहता हा विकास सहयोग केंद्राचा बिनीचा कार्यकर्ता. योजनेत झालेल्या भ्रष्टाचार चव्हाट्यावर आणणाऱ्या अतिशय महत्त्वाच्या नोंदी त्याने जमा केल्या होत्या. प्रत्यक्ष सामाजिक अंकेक्षण होण्याच्या आदल्या दिवशी त्याची निर्घृण हत्या करण्यात आली. ही हत्या दडपण्यासाठी सरकारी अधिकारी,

राजकीय पुढारी आणि स्थानिक कंत्राटदार या सर्वांनी संगनमत केले. झारखंडमधेच योजनेच्या अंमलबजावणीतील भ्रष्टाचार उघड करणारे कामेश्वर यादव यांचीही अशाच प्रकारे हत्या करण्यात आली.

राजस्थान आणि झारखंड मधील ही उदाहरणे चिंताजनक तर आहेतच, पण या उदाहरणांमधून प्रकर्षाने जाणवते, की प्रस्थापित हितसंबंधांना आणि सत्ता-समीकरणांना धक्का देण्याची, त्यांना बचावात्मक किंवा आक्रमक भूमिका घ्यायला भाग पाडण्याची ताकद सामाजिक अंकेक्षण या साधनात आहे. इतर राज्यांमधूनही सामाजिक अंकेक्षणाची ही ताकद कमी-जास्त प्रमाणात सिद्ध झालेली दिसते. या उदाहरणांच्या निमित्ताने कोणत्याही सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेबाबत काही प्रश्न उपस्थित होतात: (१) मजुरांसाठी या प्रक्रियेतून काय निष्पन्न झाले? (२) मजुरांशी संवाद, कामाच्या ठिकाणांना प्रत्यक्ष भेटी, माहितीच्या अधिकाराचा उपयोग करुन केलेली कागदपत्रांची तपासणी, सर्वेक्षण यातून योजनेच्या अंमलबजावणीबाबतच्या वास्तवावर काय प्रकाश पडला? (३) स्वयंसेवी क्षेत्राकडून झालेल्या तपासणीला सरकारी यंत्रणेने काय प्रतिसाद दिला? अभ्यासक आणि कार्यकर्त्यांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या अहवालांच्या आधारे या प्रश्नांची चर्चा पुढे केली आहे;

सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेतून उघड होणारे वास्तव

✧ **अंमलबजावणी प्रक्रियेतील गफलती:** सामाजिक अंकेक्षणाच्या दरम्यान झालेल्या तपासणी-पडताळणीमुळे नोंदणी, नियोजन, अंमलबजावणी आणि मजुरीवाटप या चारही पायऱ्यांवर सरकारी यंत्रणेच्या अनास्थेमुळे, अज्ञानामुळे आणि हितसंबंधांमुळे विविध प्रकारच्या त्रुटी आणि गैरव्यवहार

असल्याचे जवळ-जवळ प्रत्येक सामाजिक अंकेक्षणातून उघड झाले. विविध ठिकाणच्या अंमलबजावणीचे वास्तव समजण्यासाठी या त्रुटी/गैरव्यवहारांची यादीदेखील पुरेशी व्हावी:

<u>नोंदणी</u>

- जॉबकार्ड वाटप न केले जाणे
- धनिक कुटुंबांना जॉबकार्ड दिले जाणे
- जॉबकार्ड व फोटोसाठी पैसे घेतले जाणे

<u>नियोजन</u>

- कामाच्या निवडीत लोकसहभागाचा अभाव
- रोजगाराचे नियोजन नसल्याने अपुरा रोजगार

<u>अंमलबजावणी</u>

- जातीवर आधारित रोजगाराचे वाटप (तमीळनाडू: विल्लुपुरम)
- कामांचे अंदाजपत्रक वेळेवर न केले जाणे, परिणामी काम मिळायला उशीर
- कामाच्या ठिकाणी माहिती फलक लावलेला नसणे, आवश्यक सुविधा नसणे
- हजेरी हजेरीपटावर न घेता कच्च्या कागदावर घेतली जाणे, बोगस हजेरी केलेल्या कामाचे मोजमाप न होणे
- कंत्राटदारांना कामाचे कंत्राट दिले जाणे (मध्यप्रदेश, झारखंड)
- काम पूर्ण करण्यासाठी यंत्रसामग्रीचा वापर (झारखंड: तळ्याच्या खोदकामात ट्रॅक्टरचा वापर)
- अपूर्ण कामे, निकृष्ट दर्जाची कामे

मजुरी

- मोजमापाप्रमाणे न देता रोजंदारीप्रमाणे
- रोजंदारीचा दर विहित दरांपेक्षा कमी लावला जाणे
- मजुरी वाटपातील विलंब: १५ दिवस ते ६ महिने
- मजुरी वाटप सर्वांसमोर जाहीरपणे न करता एकेकट्याला बोलावून केले जाणे
- मजुरीची रक्कम परस्पर कापून घेणे,
- मजुरी देण्यासाठी 'टक्केवारी' मागणे.

मात्र या त्रुटींबरोबरच, योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे आर्थिक सुरक्षितता मिळाल्याची, गावाला उपयुक्त काम मिळाल्याची, स्त्रियांच्या हाती पैसा आल्यामुळे अन्न, शिक्षण, बचत यासारख्या दुर्लक्षित मुद्द्यांना प्राधान्य मिळाल्याची उदाहरणे देखील आढळल्याचे काही अभ्यासकांनी आवर्जून नोंदवले आहे. केरळ राज्याचा उल्लेख यासंदर्भात अनेकवेळा केलेला आढळतो. इतर योजनांच्या तुलनेत रोजगार हमी योजनेत भ्रष्टाचार तसेच कंत्राटदारांचा हस्तक्षेपही कमी असल्याचे निरीक्षणही काही अभ्यासकांनी नोंदवले आहे. सामाजिक अंकेक्षण कार्यक्रमांचा समारोप करतानाही अनेक संघटनांनी व अभ्यासकांनी योजनेत ग्रामीण भागाचा चेहेरा-मोहरा बदलण्याची ताकद असल्याचा विशेष उल्लेख केला आहे; या ताकदीचा प्रत्यय येण्यासाठी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीचे आणि शासनाने त्यासाठी सकारात्मक भूमिका घेण्याचे महत्त्वही अनेकांनी अधोरेखित केले आहे.

✧ तपासणी-पडताळणी करण्याच्या प्रक्रियेतून लक्षात येणारे वास्तव

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या मार्गदर्शक सूचनांमधे म्हटल्याप्रमाणे सामाजिक अंकेक्षण मंचाचे काम प्रभावी होण्यासाठी कागदपत्रांची पूर्तता आणि पुरेशी पूर्वप्रसिद्धी या दोन्ही बाबी पूर्वतयारीच्या टप्प्यामधे अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात. कागदपत्रांच्या उपलब्धतेवरच तपासणी-पडताळणीचे काम अवलंबून असते, तर पूर्वप्रसिद्धीवर लोकांचा-खऱ्या मजुरांचा सहभाग अवलंबून असतो. स्थानिक दक्षता समित्या स्थापन झालेल्या असणे, त्यात वंचित गटांना योग्य प्रतिनिधित्त्व मिळालेले असणे आणि त्या सक्रिय असणे, या तिन्ही बाबीदेखील लोकसहभाग व अर्थातच तपासणी-पडताळणीचे काम परिणामकारक होण्यासाठी तितक्याच गरजेच्या आहेत, असे मार्गदर्शक सूचनांमधील विवेचनावरुन लक्षात येते. या तिन्ही बाबींची पूर्तता झाली नसतानाही सामाजिक अंकेक्षण झाले असेल, तर केवळ औपचारिकता - कायद्यानुसार अपरिहार्यपणे करावी लागणारी बाब म्हणून ते पार पडले असेल हे उघड आहे. विविध राज्यशासनांनी त्यांच्या-त्यांच्या राज्यात ग्रामपंचायतींद्वारे किंवा अशासकीय संस्थांद्वारे कमी-जास्त प्रमाणात सामाजिक अंकेक्षण झाल्याचे दावे केले आहेत. शासनाच्या वेबसाइटवर दिसते त्याप्रमाणे काही राज्यांचा अपवाद वगळता कमी-जास्त प्रमाणात सर्व राज्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण झाल्याचे चित्र दिसते. (आलेख क्र. ३.१ अ व ब)

आलेख क्र. ३.१: **भारतामधील विविध राज्यामध्ये झालेल्या सामाजिक**

लेखापरिक्षणाचे प्रमाण (२००८-०९)

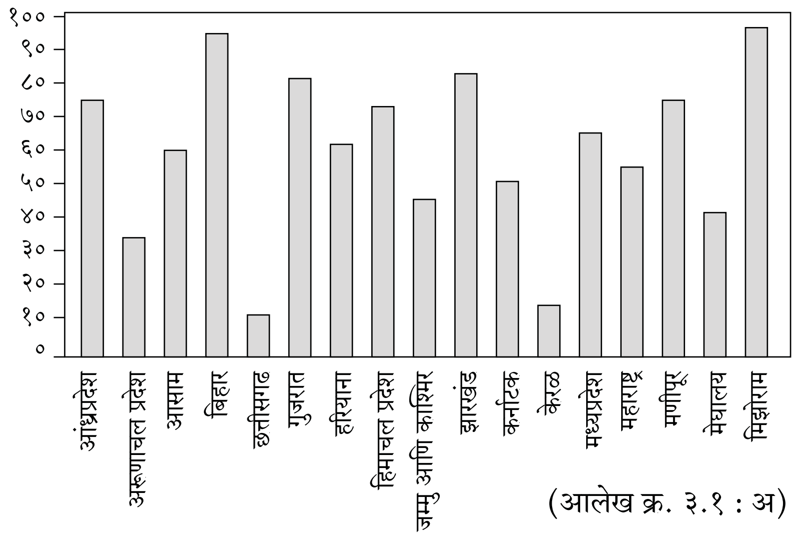

(आलेख क्र. ३.१ : अ)

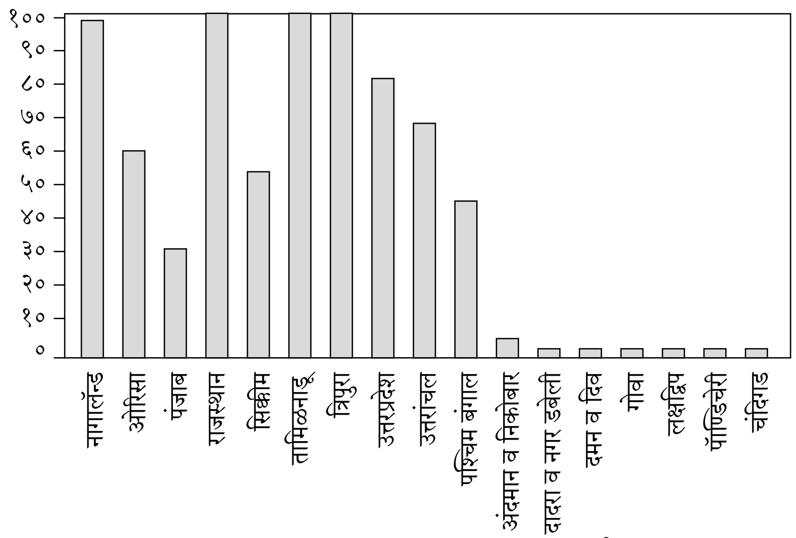

(आलेख क्र. ३.१ : ब)

या पार्श्वभूमीवर विविध राज्यांमधील कार्यकर्तेआणि अभ्यासकांनी नोंदवलेल्या निरीक्षणांमधून प्रत्यक्षात सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रिया कशी होते याची झलक मिळते.

<u>कागदपत्रांची उपलब्धता</u>

- आवश्यक कागदपत्रे उपलब्ध नसणे (उदा. हजेरीपत्रक, मोजमाप पुस्तक, कॅशबुक)
- उपलब्ध कागदपत्रे अपूर्ण असणे, त्यावर संबंधितांच्या सह्या नसणे
- ग्रामपंचायतीने ठेवायच्या नोंदी अपूर्ण असणे, ठेवलेल्याच नसणे
- कागदपत्रे उपलब्ध करुन देण्यास ग्रामपंचायतींनी नकार देणे, माहिती अधिकार वापरायची धमकी देऊनही तलाठ्यांनी माहिती द्यायला नकार देणे (गुजरात: पंचमहल, दाहोड)
- मोजमाप-पुस्तिका, मस्टर यांसारखी महत्त्वाची कागदपत्रे चक्क कुलुपबंद ठेवणे (मध्यप्रदेश: खांडवा)
- ग्रामपंचायत कर्मचाऱ्यांना कागदपत्रांची नीट माहिती नसल्याने ती भरली न जाणे, परिणामी सामाजिक अंकेक्षण करताना त्यांचा उपयोग करता न येणे, अशी उदाहरणे प्रत्येक राज्यात आणि प्रत्येक वर्षी आढळली. पुढील अनुभवांना कार्यकर्त्यांना ठिकठिकाणी तोंड द्यावे लागले.

<u>फसवा लोकसहभाग</u>

- पूर्वप्रसिद्धी न करताच सामाजिक अंकेक्षण मंचाचे आयोजन केले जाणे;
- स्थानिक दक्षता समित्या स्थापनच झालेल्या नसणे,
- असल्या, तरी त्या कार्यरत नसणे किंवा मंचाच्या दिवशी केवळ हजेरी लावण्याच्या औपचारिकतेपुरतेच त्यांचे काम मर्यादित असणे,

- समिती सदस्यांना त्यांची समितीवर नेमणूक झाल्याचाही पत्ता नसणे, असे अनुभव छत्तीसगड (रायगढ, जशपूर, राजनांदगाव), मध्यप्रदेश (खांडवा, शिवपुरी) येथील कार्यकर्त्यांनी नोंदवले आहेत.

सामाजिक अंकेक्षण-अहवालांची उपलब्धता

सामाजिक अंकेक्षण झाल्यानंतर त्याचे अहवाल (केलेल्या कार्यवाहीसकट) संबंधित ग्रामपंचायतीमधे, तसेच तालुका स्तरावर कोणालाही बघण्यासाठी उपलब्ध असणे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे योजनेच्या शासकीय वेबसाइटवर हे अहवाल, तसेच जिल्ह्याचा संकलित स्वरुपातील अहवाल उपलब्ध असायला हवेत, असे कायदा सांगतो. या संदर्भात नोंदवले गेलेले अनुभव पुरेसे बोलके आहेत:

- गुजरात राज्यात पंचमहल आणि दाहोड जिल्ह्यांमधे ग्रामपंचायतींनी मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक अंकेक्षण केल्याचा दावा जिल्हाप्रशासनांनी केला. परंतु या कार्यक्रमांचे इतिवृत्त अथवा अहवाल मात्र तपासणीसाठी उपलब्ध नव्हते.
- मध्यप्रदेशमधील टिकमगढ जिल्ह्यात तर २००६ ते २००८ या कालावधीत केवळ एकदाच सामाजिक अंकेक्षण झाले, तेही ऑक्टोबर २००६ मधे; मात्र या एकुलत्या सामाजिक अंकेक्षणाचे अहवाल देखील बघण्यासाठी उपलब्ध नव्हते.
- शासकीय वेबसाइटवरदेखील ‘सामाजिक अंकेक्षण’ या शीर्षकाखाली आंध्रप्रदेश वगळता इतर कोणत्याही राज्याचे अहवाल उपलब्ध नाहीत. थोडक्यात सामाजिक अंकेक्षण अहवालांबाबत विविध राज्यांमधे महाराष्ट्राप्रमाणेच (प्रकरण २ मधे दिल्यानुसार) परिस्थिती आहे, असे लक्षात येते.

- सामाजिक अंकेक्षणासाठी पुढाकार घेणाऱ्या, त्या प्रक्रियेचे संचलन करणाऱ्या गटांवर प्रक्रियेची गुणवत्ता अवलंबून असते असे मत काही कार्यकर्त्यांनी नोंदवले आहे. मध्यप्रदेशमधील कार्यकर्त्यांनी नोंदवलेल्या अनुभवातून या मतामधे तथ्य असल्याचे लक्षात येते:
- मध्यप्रदेशातील खांडवा आणि शिवपुरी जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षणाचे काम जिल्हा प्रशासनाने अशासकीय संस्थांकडे सोपवले. त्यासाठी इच्छुक संस्थांकडून ‘टेंडर्स’ मागवली गेली. कमीत कमी टेंडर देणाऱ्या संस्थेची निवड होणार असल्याचे जाहीर केले गेले. या ‘आवाहनाला’ प्रतिसाद म्हणून सामाजिक संस्थांबरोबरच फोटो-स्टुडिओ, मुद्रणालय अशा ‘अशासकीय संस्थांनीही’ टेंडर्स दाखल केली. शिवपुरीमधे अशीच एक संस्था प्रति ग्रामपंचायत २७ रु. एवढ्या कमी ‘दराने’ काम करायला तयार झाली. खांडवा जिल्ह्यात हा दर रु.१००/- प्रति ग्रामपंचायत याप्रमाणे ठरला. सरकारी काम मिळावे यासाठी या ‘स्पर्धेत’ उतरण्याचा मोह काही सामाजिक संस्थांना देखील आवरला नाही. सामाजिक अंकेक्षणासारखी सशक्त सामाजिक-राजकीय आशय असलेली प्रक्रिया घडवण्यासाठी अशा प्रकारे ‘टेंडर्स’ काढली जावीत, हेच या प्रक्रियेचे मोठे विडंबन आहे असे मत संबंधित कार्यकर्त्यांनी नोंदवले आहे. महाराष्ट्रातही परभणी, अमरावती, जालना या जिल्ह्यांमधे जिल्हा-प्रशासनांनी हाच प्रकार केलेला आढळतो.

सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेला सरकारी यंत्रणेने दिलेला प्रतिसाद

सामाजिक अंकेक्षणाला केवळ स्थानिकच नव्हे तर जिल्हा-स्तरीय सरकारी यंत्रणेच्या लेखीदेखील किती महत्त्व आहे, हे या निरीक्षणांमधून स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे अनेक राज्यांमधे सामाजिक अंकेक्षण जाहीर केलेल्या वेळापत्रकानुसार

न होणे, किंवा अजिबातच न होणे, वेबसाइटवर झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणांचे, केलेल्या कार्यवाहीचे अहवाल उपलबध नसणे, या वस्तुस्थितीला, वारंवार पत्रे पाठवण्यापलिकडे केंद्रशासनानेही काही प्रतिसाद दिलेला दिसत नाही, हेदेखील पुरेसे बोलके आहे.

जनसंघटनांनी आणि अभ्यासकांनी जिथे सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रिया घडवण्यासाठी पुढाकार घेतला, तिथेदेखील परिस्थिती फारशी वेगळी नव्हती, असे वेळोवेळी नोंदवल्या गेलेल्या अनुभवांवरुन लक्षात येते. जिल्हा पातळीवरील अधिकाऱ्यांनी सहकार्य देण्याची तयारी दाखवणे, पण स्थानिक सरकारी यंत्रणेने मात्र विरोध करणे, काहीवेळा संबंधित कार्यकर्त्यांवर हिंसा करणे, मजुरांवर गप्प बसण्यासाठी दबाव आणणे असा अनुभव कार्यकर्त्यांना अनेक राज्यांमधे आला. सहकार्य देण्याची तयारी दाखवणाऱ्या जिल्हा प्रशासनांनीही अशा प्रकारांची दखल घेण्याचे टाळले. सामाजिक अंकेक्षणाला उघडपणे विरोध न करता जनसुनवाई अथवा ग्रामसभेमधे अनुपस्थित राहूनही अनेक स्थानिक व वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्यांनी आपले 'सहकार्य' दाखवून दिले.

झारखंड राज्यात तर सामाजिक अंकेक्षणाच्या माध्यमातून आजवर दडपला गेलेला भ्रष्टाचार चव्हाट्यावर आणणाऱ्या ललित मेहता, कामेश्वर यादव अशा कार्यकर्त्यांना स्वत:च्या आयुष्याचीच किंमत द्यावी लागली. या हत्यांवर पांघरुण घालण्यासाठी स्थानिक कंत्राटदार आणि पुढारीच नव्हे, तर राजकीय नेते, तालुका आणि जिल्हास्तरीय सरकारी यंत्रणा आणि राज्यशासन यांनीही हातमिळवणी केली (चौकट क्र. ३.१).

चौकट क्र. ३.१: ललित मेहताला मिळालेले न्यायासाठी लढण्याचे 'बक्षिस'

सिव्हिल इंजिनियरिंगचे शिक्षण घेतलेल्या ललित मेहताने आपल्या शिक्षणाचा उपयोग करुन सरकार करत असलेल्या खर्चाच्या निम्म्या खर्चात अनेक सिंचन-प्रकल्प उभारले, रेशन धान्य लोकांपर्यंत पोचावे यासाठी प्रयत्न केले आणि राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे जिल्ह्यातील पहिले सोशल ऑडिटही ललित आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनीच केले. या सर्व गोष्टी प्रसंगी पदराला खार लावून केल्यामुळे विकास सहयोग केंद्राचा सचिव म्हणून काम करणाऱ्या ललितचे घरभाडे अनेक महिन्यांपासून थकित होते आणि बँकेतील खात्यात केवळ ८०० रु. शिल्लक उरली होती. केंद्रीय रोजगार हमी परिषदेचे सदस्य जीन ड्रेझ पलामू जिल्ह्यात योजनेच्या सामाजिक अंकेक्षणासाठी आले, तेव्हा ललित आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनी योजनेतील भ्रष्टाचाराबाबत अतिशय महत्त्वाच्या नोंदी जमा केल्या होत्या. सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या - म्हणजेच जमा केलेली माहिती जाहीर करण्याच्या आदल्याच रात्री (१४ मे २००८) ललितची मानेभोवती पट्टा दाबून आणि चेहेरा चेचून काढून क्रूरपणे हत्या करण्यात आली. हत्येच्या वेळी गायब झालेली त्याची मोटरसायकल दोन महिन्यांनी भिंतीत चिणून ठेवलेली आढळली. झारखंड पोलिसांनी हा 'महामार्गावरील लूटमारीचा प्रकार' असल्याचा, किंवा विकास सहयोग केंद्रात पैशाच्या मोठ्या व्यवहारांमुळे आणि ललितने १० वर्षांपूर्वी स्थानिक आदिवासी मुलीशी केलेल्या आंतरधर्मिय लग्नामुळे उद्भवलेल्या वादातून त्याची हत्या झाल्याचा 'निष्कर्ष' काढला. नक्षलवाद्यांनी ललितच्या मारेकऱ्यांची हत्या करुन त्याला न्याय देण्याचा मनसुबा जाहीर करुन (चौघांपैकी) एका मारेकऱ्याची हत्या केली; एक मारेकरी तुरुंगात गेला, दोघे फरारी आहेत, परंतु खरे सूत्रधार मात्र अजूनही मोकळेच आहेत.

झारखंडमधेच लाटेहर जिल्ह्यातील मानिका तालुक्यातील काही ग्रामपंचायतींमधील बेकारभत्त्याच्या केसेस आणि भ्रष्टाचाराच्या तक्रारी पुढे आणणाऱ्या त्याच्या विरोधात मजुरांना संघटित करणाऱ्या स्थानिक कार्यकर्त्यांना खोट्या आरोपांखाली तुरुंगात डांबण्यात आले. भूखान आणि नियामतसिंग हे त्यापैकी दोघे. या दोघांनी वनाधिकाऱ्यावर हल्ला केल्याच्या आरोपाखाली त्यांना अटक करण्यात आली. प्रत्यक्षात, केंद्रीय रोजगार हमी परिषदेचे सदस्य जीन ड्रेझ यांनी त्यावेळी हे दोघेजण त्यांच्याचबरोबर सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या तयारीत गुंतले असल्याचे निदर्शनास आणून दिले. (चौकट क्र. ३.२) केंद्रशासनाने या गंभीर प्रकारांचीही काही दखल घेतल्याचे आजपावेतो आढळलेले नाही.

इतर राज्यांच्या निराशाजनक प्रतिसादाच्या पार्श्वभूमीवर आंध्रप्रदेश शासनाने घेतलेला पुढाकार विशेष उठून दिसतो. सुरुवातीला उल्लेख केल्याप्रमाणे २००६ मधे अनंतपूर जिल्ह्यात जिल्हाप्रशासन आणि जिल्ह्यातील सामाजिक काम करणारे विविध गट यांच्या एकत्रित सहभागाने जिल्ह्याचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले. नंतरच्या काळात या प्रायोगिक अनुभवाचा विस्तार करुन सामाजिक अंकेक्षणाची वैशिष्ट्यपूर्ण संरचना राज्यशासनाने विकसित केली. (चौकट क्र. ३.३).

त्यामुळे योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेत लक्षणीय आणि सकारात्मक बदल झाला (ज्याची सविस्तर चर्चा पुढे केली आहे). मात्र आश्चर्य म्हणजे, केंद्रातील सत्ताधारी पक्षाने आपलीच सत्ता असलेल्या राज्यातील या अभिनव प्रयोगाचा गाजावाजा तर सोडाच, परंतु फारशी वाच्यताही केली नाही. इतर राज्यांनीही आंध्रप्रदेश राज्याच्या या अनुभवातून काही प्रेरणा घेतल्याचे दिसत नाही.

चौकट क्र. ३.२: झारखंड मधील 'लोक-न्यायालय'

केंद्रीय ग्रामीण रोजगार हमी परिषदेचे सदस्य जीन ड्रेझ आणि अन्न अधिकार अभियानच्या कार्यकर्त्या ऋतिका खेरा यांनी झारखंडमधील लाटेहर जिल्ह्यातील मानिका तालुक्यात ज्यांना बेरोजगार भत्ता मिळायला हवा अशा दोन मजुरांची नावे झारखंड वैधानिक सेवा प्राधिकरणाच्या (झारखंड लीगल सर्व्हिसेस ॲथॉरिटी - झाल्सा) निदर्शनाला आणली. प्राथिकरणाने या तक्रारीची दखल तर घेतलीच, शिवाय प्राथिकरणाद्वारे भरवल्या जाणाऱ्या लोक-न्यायालयात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या तक्रारींची सुनावणी करण्याचा महत्त्वाकांक्षी निर्णयही अतिशय उत्साहाने जाहीर केला. अनेक अर्जदारांचा समज करुन देण्यात आला होता की फक्त नोंदणी केलेल्या जॉबकार्डधारकांना कामाची मागणी न करता देखील सुनावणीच्या दिवशी बेकारभत्ता दिला जाईल. त्यामुळे प्राधिकरणाच्या आवाहनाला जिल्ह्यातील २०,००० अर्जदारांच्या तक्रारींचा प्रतिसाद मिळाला. सुनावणीच्या दिवशी (७ फेब्रुवारी २००९) बेकारभत्त्याचे वाटप अर्थातच झाले नाही. लोकांनी केलेल्या तक्रारींचे निवारण तर सोडाच पण तक्रार अर्जाची पोचही अनेकांना मिळाली नाही. ज्यांना पोच मिळाली त्यांना पाठपुराव्यासाठी काहीच क्रमांक दिले नव्हते. उपस्थित वरिष्ठ अधिकारी भाषणे करण्यातच धन्यता मानत होते. कार्यक्रमाचा असा बोजवारा उडाल्यामुळे आणि अपेक्षा धुळीला मिळाल्यामुळे निराश झालेल्या लोकांनी तिथेच उत्स्फूर्तपणे निषेधाची पदयात्रा काढली. या पदयात्रेसाठी लोकांना संघटित करणाऱ्या भूखान आणि नियामतसिंग यांना खोट्या आरोपांखाली अटक झाली, शिवाय इतरही सहभागी झालेल्यांना अटक करण्याचे सत्र स्थानिक प्रशाननाने सुरू केले. जीन ड्रेझ आणि देशातल्या इतर कार्यकर्त्यांनी लक्ष घालून पाठपुरावा केल्यानंतर जवळ-जवळ तीन-चार महिन्यांनी हे सत्र थांबवण्यात आले.

चौकट क्र. ३.३: आंध्रप्रदेश राज्यशासनाचा अभिनव पुढाकार

आंध्रप्रदेश राज्यशासनाने २००६ ते २००८ या कालावधीत सामाजिक अंकेक्षणासाठी स्वतंत्र संरचनाही निर्माण केली. सामाजिक अंकेक्षण करण्याआधी योजनेच्या कारभाराबाबतच्या सर्व नोंदींचे आणि मजुरीचा हिशेब करणे, मजुरीवाटप अशा महत्त्वाच्या कामांचे संगणकीकरण करण्यात आले. राज्य-स्तरावर स्वतंत्र आणि स्वायत्त सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना, कक्षाद्वारे जिल्हा पातळीवरील साधन व्यक्तींची निवड, त्यांना माहिती अधिकाराखाली सर्व कागदपत्रांची उपलब्धता, जिल्हा साधन व्यक्तींद्वारे नेमून दिलेल्या गावांमधील तरुण स्वयंसेवकांची निवड आणि प्रशिक्षण, स्वयंसेवकांद्वारे गावातील प्रत्येक मजूराशी संवाद, कागपत्रांची पडताळणी, साइट-भेटी, गावबैठका, त्यांच्या अहवालांच्या आधारे मंडल (तालुकास्तरावर) व्यापक लोकसहभागाने व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या उपस्थितीमधे जन-सुनवाया, जिल्हा साधन व्यक्तींद्वारे जनसुनवाईत झालेल्या निर्णयांचा पाठपुरावा अशी पद्धत दोन वर्षांच्या कालावधीमधे विकसित करण्यात आली. एमकेएसएस मधील एका प्रतिनिधीने या संपूर्ण प्रक्रियेत राज्यशासनाबरोबर काम केले.

सरकारी यंत्रणेच्या या निराशाजनक प्रतिसादाच्या पार्श्वभूमीवर सामाजिक अंकेक्षणातून काही निष्पन्न तरी होते का? मजुरांना त्यामुळे काही फरक पडतो का? योजनेच्या अंमलबजावणीवर त्याचा काही परिणाम होतो का? असे प्रश्न पडू लागतात. जिथे सामाजिक अंकेक्षण 'नावापुरतेच' उरकून टाकले जाते, तिथे हा फरक अर्थातच पडत नाही. मात्र जिथे जनसंघटनांनी आणि अभ्यासकांनी जनजागृतीसाठी कष्टपूर्वक प्रयत्न करुन सामाजिक अंकेक्षण मंचाचे आयोजन केले आणि त्याचा पाठपुरावा केला, तिथे मात्र 'सामाजिक अंकेक्षणाच्या आधी' आणि

'सामाजिक अंकेक्षणानंतर' असा फरक निश्चितपणे पडला; वर उल्लेख केल्याप्रमाणे आंध्रप्रदेशसारख्या राज्यात तो मोठ्या प्रमाणावर पडला, असे कार्यकर्ते आणि अभ्यासकांनी नोंदवलेल्या अनुभवांवरुन लक्षात येते.

सामाजिक अंकेक्षणाची निष्पत्ती?

- **मजुरांमधील जागरूकता:** वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेले अहवाल, लेख, बातम्या या सर्वांवरुन सामाजिक अंकेक्षणाचे एक फलित प्रकर्षाने लक्षात येते, ते म्हणजे मजुरांचे संघटन होणे, आणि मजुरांना योजनेची, त्यातील तरतुदींची, त्यांच्या हक्कांची स्पष्ट जाणीव होणे. मजुरांमधील संघटनाचा आणि जागरुकतेचा अभाव हे योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेत स्वार्थी हितसंबंधांचा शिरकाव होण्यामागील कारणांपैकी एक महत्त्वाचे कारण आहे, हे लक्षात घेतले, तर या फलिताचे महत्त्व लक्षात येईल. मात्र जिथे पुरेशी पूर्वप्रसिद्धी, मजुरांबरोबर विविध साधनांच्या मदतीने संवाद असे प्रयत्न जोमदारपणे झाले आहेत, तिथेच हे फलित निष्पन्न झालेले दिसते.
- **सरकारी यंत्रणेकडून दखल :** सामाजिक अंकेक्षणाचे दुसरे फलित म्हणजे स्थानिक आणि जिल्हा, क्वचित राज्य अथवा केंद्रीय पातळीवरील सरकारी अधिकाऱ्यांनी जनसुनवाईला उपस्थित राहून योजनेचा लेखा-जोखा ऐकणे, त्यावर कमी जास्त प्रमाणात आश्वासने देणे. सरकारी अधिकारी आणि लोक यांना समोरा-समोर आणण्याचे आणि लोकांना निर्भय वातावरणात बोलते करण्याचे महत्त्वाचे काम जनसुनवाई आणि सार्वजनिक सभांच्या माध्यमातून झाले. योजनेच्या कारभारावर जनतेचा अंकुश असू शकतो, हा संदेश सरकारी अधिकाऱ्यांपर्यंत पोचला. सरकारी अधिकाऱ्यांनी या कार्यक्रमांची दखल घेणे, आणि त्यांना लोकांच्या तक्रारींची दखल घ्यावी लागणे, हे देखील या प्रक्रियांचे महत्त्वाचे फलित मानावे लागेल.

✧ **तक्रारींवर कार्यवाहीचे आश्वासन :** सरकारी अधिकाऱ्यांच्या या प्रतिसादाचे काही ठिकाणी ठोस कृती अथवा निर्णयांमधे रुपांतर झाल्याचेही काही कार्यकर्त्यांनी नोंदवले आहे. उदाहरणार्थ, झारखंडमधील गऱ्हवा जिल्ह्याच्या दांडाई तालुक्याच्या गटविकास अधिकाऱ्यांनी मजुरांच्या तक्रारींची दखल घेऊन ७२ रु. दराने रोजगार देण्याची व त्वरित जॉब कार्डांचे वाटप करण्याची घोषणा केली; तसेच सोनेहरा ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रात २० विहिरींच्या कामाला मंजुरी दिली. कुर्कीच्या गटविकास अधिकाऱ्यांनी भ्रष्टाचाराच्या चौकशीत स्वत: लक्ष घालण्याचे आश्वासन दिले. उत्तर प्रदेशातील हर्डोई जिल्ह्यात एका गटविकास अधिकाऱ्यांनी ग्रामसेवकाने जॉब कार्डवर लावायच्या फोटोचा खर्च मजुरांनाच करायला लावला, या तक्रारीची दखल घेऊन संबंधित ग्रामसेवकाला ताबडतोब अशा प्रत्येक मजुराला फोटोचे १० रुपये परत करण्याचा आदेश दिला.

✧ **आंध्रप्रदेश राज्याचा उत्साहवर्धक अनुभव :** सुरुवातीला उल्लेख केल्याप्रमाणे अनंतपूर जिल्ह्यात झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणात भ्रष्टाचार करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी हडप केलेल्या रकमा परत केल्या. अनेक अधिकाऱ्यांवर निलंबनाच्या वा अन्य कारवाया करण्यात आल्या. जागतिक बँकेने या मोहिमेचा परिणाम अभ्यासण्यासाठी १ महिन्यानंतर, ६ महिन्यांतर आणि ३ वर्षांनंतर अशी पाहणी केली. त्यांच्या पहाणीनुसार मजुरांमधे योजनेबाबतची जागरूकता लक्षणीयरित्या वाढलेली होती, भ्रष्टाचाराचे प्रमाणे लक्षणीय रित्या घटले होते. इतर कार्यकर्ते व अभ्यासकांनीही जागतिक बँकेच्या या निरीक्षणांशी मिळती-जुळती निरीक्षणे नोंदवली आहेत. योजनेच्या वेळोवेळी झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणाचे अहवालही उपलब्ध असल्याचे आणि त्यावरुनही

भ्रष्टाचाराला मोठ्या प्रमाणावर आळा बसल्याचे आणि मजुरांची जागरूकता लक्षणीयरित्या वाढल्याचे उल्लेख इतर अभ्यासकांनी आवर्जून केलेले दिसतात.

सरकारी यंत्रणेने ठोस कृतीची जबाबदारी घेणे आणि झालेल्या चुका सुधारण्याची, त्यांची पुनरावृत्ती होऊ नये यासाठी योग्य तरतुदी आणि संरचना निर्माण करण्याची जबाबदारी घेणे, सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेचे सर्वाधिक महत्त्वाचे फलित मानावे लागेल. परंतु अशी उदाहरणे अतिशय कमी दिसतात. ते साहजिकही आहे, कारण एकूण ग्रामपंचायतींच्या संख्येच्या तुलनेत सामाजिक अंकेक्षण परिणामकारकपणे झाल्याची, आणि त्याला सरकारी यंत्रणेने तितकाच सकारात्मक प्रतिसाद दिल्याची उदाहरणे अर्थातच कमी आहेत. शिवाय जिथे ती केवळ सामाजिक गटांनीच आयोजित केली आहेत, तिथे मनुष्यबळ आणि इतर संसाधनांच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे त्यांच्या भौगोलिक व्याप्तीवरही साहजिकच मर्यादा आल्या आहेत. तरीही, सर्व मर्यादांच्या चौकटीतही सामाजिक अंकेक्षण या साधनाची ताकद काय असू शकते, याची झलक या उदाहरणांवरुन मिळते असे मात्र म्हणावे लागते.

इतर राज्यांमधील सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेबाबतच्या वास्तवाची कार्यकर्ते आणि अभ्यासकांनी वेळोवेळी केलेल्या लिखाणातून होणारी ओळख ही अशी आहे. इतर राज्यांमधील, तसेच महाराष्ट्रातील वास्तवाचा एकत्रितपणे विचार करताना जाणवते, की कायद्यात अभिप्रेत असलेली आणि मार्गदर्शक सूचनांमधे विवेचन केलेली 'सातत्यपूर्ण सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रिया' अजूनही प्रत्यक्षात आलेली नाही. मार्गदर्शक सूचनांमधे वर्णन केलेली 'सामाजिक अंकेक्षण मंचाची' संकल्पना मात्र कमी-जास्त परिणामकारक स्वरुपात प्रत्यक्षात येताना दिसते. अर्थात या प्रक्रियेच्या किमान फलितासाठीही सशक्त अशा सामाजिक गट आणि

जनसंघटनांचा पुढाकार, गावपातळीवर गांभीर्याने काम करणाऱ्या संस्थांचा सहभाग हा अपरिहार्य घटक दिसतो. अशा गटांच्या अनुपस्थितीमधे नावापुरते सामाजिक अंकेक्षण होणे, किंवा ते न होणे, हे सरसकट सर्व राज्यांमधे दिसणारे चित्र आहे.

कोणत्याही बाह्य घटकांच्या उपस्थितीशिवाय सामाजिक अंकेक्षण ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया व्हायची असेल तर ग्रामपंचायत आणि मजुरांचा पुरेपूर सहभाग असणारी ग्रामसभा यांनी जागरूकपणे, एकोप्याने आणि मजूरहिताला प्राधान्य देऊन काम करणे ही पूर्वअट असेल. ग्रामपंचायती आणि ग्रामसभांचे वास्तव लक्षात घेता फार थोड्या ठिकाणी ही पूर्वअट पूर्ण होऊ शकेल. म्हणूनच, जिल्हा प्रशासन वा राज्यशासनाच्या, तसेच स्वयंसेवी क्षेत्राच्या पुढाकाराने होणारे प्रासंगिक सामाजिक अंकेक्षण हे मजुरांची ताकद वाढवण्यासाठी आणि सरकारी यंत्रणेला जाबदायी करण्यासाठी आज उपलब्ध असलेले साधन आहे; हे साधन अधिकाधिक प्रभावी कसे करता येईल, याचा विचार करणे महत्त्वाचे, किंबहुना अपरिहार्य आहे, असे म्हणावे लागते. हा विचार करताना आजवरच्या अनुभवाकडे चिकित्सकपणे बघण्याची, त्यावर विचारविनिमय करण्याची गरज जाणवते. इतर राज्यामधे काही अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या पुढाकाराने अशी विचारविनिमयाची प्रक्रिया काही अंशी सुरू झालेली दिसते. अशी प्रक्रिया अधिकाधिक ठिकाणी जोमदारपणे सुरू होणे हेच 'सातत्यपूर्ण' सामाजिक अंकेक्षणाची संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल असेल, या भूमिकेतून पुढील प्रकरणात आजवरच्या अनुभवातून निष्पन्न होणाऱ्या काही तथ्यांची चर्चा केली आहे.

४ चर्चा: काही तथ्यांची

योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेचा सर्व संबंधित गटांच्या उपस्थितीमधे सर्वांगीण आढावा घेतला जाणे, प्रक्रियेच्या प्रत्येक पायरीवर राहिलेल्या त्रुटींची, झालेल्या चुकांची जाहीर चर्चा होणे, आणि त्या सुधारण्यासाठी गरजेनुसार तात्कालिक वा दीर्घकालीन कार्यवाही ठरणे, या कार्यवाहीचा पाठपुरावा कसा व कोणी करायचा याचा निर्णय जाहीर होणे, हे कोणत्याही प्रासंगिक सामाजिक अंकेक्षणाचे किमान अपेक्षित फलित. आजवर झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणांच्या यशापयशाचा विचार करताना जाणवते, की विविध घटकांमुळे हे 'किमान अपेक्षित फलित' देखील पूर्णपणे साध्य होऊ शकत नाही. निदान यापुढे होणारी सामाजिक अंकेक्षणे तरी अधिक परिणामकारक व्हावीत, आधी झालेल्या चुकांची पुनरावृत्ती होऊ नये, यासाठी या घटकांचा आढावा घेणे, त्यातून येणाऱ्या तथ्यांवर

विचारविनिमय करणे अर्थातच महत्त्वाचे आहे. इतर राज्यांमधील अभ्यासकांनी अशा विचारविनिमयाची सुरुवात केलेली दिसते. ही सुरुवात महाराष्ट्रातही व्हावी या उद्देशाने या प्रकरणात महाराष्ट्राच्या अनुभवातून निष्पन्न होणाऱ्या, तसेच इतर राज्यांमधील अभ्यासकांनी नोंदवलेल्या काही तथ्यांची चर्चा केली आहे.

आजवर झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणांच्या यशापयशावर जे घटक परिणाम करतात त्यापैकी दोन घटकांचा उल्लेख पुस्तकाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकरणात वारंवार आलेला आहे; ते म्हणजे, सरकारी यंत्रणेचा (सकारात्मक/नकारात्मक) प्रतिसाद आणि आवश्यक कागदपत्रांची उपलब्धता व अद्यावतता. सामाजिक अंकेक्षणाचे किमान फलित साध्य होण्यात या दोन्ही घटकांचा वाटा निर्णायक कसा असतो याची चर्चाही विविध उदाहरणांच्या निमित्ताने या प्रकरणांमधे आलेली आहे. या घटकांबरोबरच सामाजिक अंकेक्षणासाठी वापरली गेलेली पद्धत हा घटक सामाजिक अंकेक्षणाच्या यशापयशामधे तितकीच निर्णायक भूमिका बजावतो असे आजवरच्या अनुभवाचा विचार करताना जाणवते.

सामाजिक अंकेक्षणासाठी वापरली गेलेली पद्धत

शासनाच्या सूचनेमुळे सामाजिक संस्थांनी ठराविक ग्रामपंचायतींचे सामाजिक अंकेक्षण करण्याची अनेक उदाहरणे महाराष्ट्रात दिसतात, तर संस्था-संघटना वा अभ्यासकांनी स्वयंस्फूर्तपणे सामाजिक अंकेक्षण आयोजित करण्याची अनेक उदाहरणे इतर राज्यांमधे दिसतात. या दोन्ही प्रकारांमधे (शासन-आयोजित व स्वयंस्फूर्त) अंमलबजावणी प्रक्रियेची जाहीर तपासणी व पडताळणी करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या पद्धती वापरल्या गेलेल्या दिसतात: (अ) जिल्हा प्रशासनाने तयार केलेल्या प्रश्नावल्या प्रत्येक ग्रामपंचायतीकडून ग्रामसभेच्या उपस्थितीमधे सामूहिक चर्चेतून व कागदपत्रांच्या प्रत्यक्ष तपासणीआधारे, तसेच शक्य तेथे प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी दिलेल्या भेटीआधारे भरुन घेणे: ही पद्धत सामान्यत: महाराष्ट्रात वापरली गेली.

(ब) संस्था-संघटनेने वा विद्यापीठाने तयार केलेली सर्वेक्षण मार्गदर्शिका, 'फॅक्ट फायंडिंग शीट', मुलाखतींसाठी मार्गदर्शिका अशी साधने इतर राज्यांमधे अनेक ठिकाणी वापरली गेली; परंतु प्रत्यक्ष सामाजिक अंकेक्षणाच्या आधी (किमान ८-१५ दिवस) संबंधित गावांमधे दौरा काढून, मजूर व ग्रामपंचायतींशी संवाद साधणे, स्थानिक पातळीवरील विविध गटांना सामाजिक अंकेक्षणाबाबत जागरूक करणे आणि या संवादातून पुढे येणाऱ्या मुद्द्यांची ठरलेल्या दिवशी जनसुनवाईमधे जाहीर चिकित्सा करणे, सरकारी अधिकाऱ्यांना लोकांच्या प्रश्नांना उत्तरे द्यायला, जाब द्यायला भाग पाडणे: ही पद्धत राजस्थान, झारखंड, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, ओरिसा, उत्तरप्रदेश अशा विविध राज्यांमधे जनसंघटना आणि चळवळींच्या पुढाकाराने वापरली आहे.

(अ)जिल्हा प्रशासनाने तयार केलेली प्रश्नावली

गडचिरोली, नांदेड, हिंगोली, अमरावती या जिल्हा-प्रशासनांनी उपलब्ध केलेल्या प्रश्नावली थोड्याफार फरकाने सारख्या आहेत, आणि राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या मार्गदर्शक सूचनांमधील तक्त्याच्या आधारे त्या तयार केलेल्या दिसतात. मुळातच सामाजिक अंकेक्षणासारख्या जिवंत प्रक्रियेसाठी प्रश्नावलीचे माध्यम हे मर्यादित आवाक्याचे माध्यम आहे. एखाद्या अनोळखी गावात काही तास जाऊन केवळ प्रश्नावलीच्या आधारे त्या गावातील अंमलबजावणी प्रक्रियेचा जाहीर आढावा घेणे यावर अर्थातच अनेक मर्यादा येतात. ग्रामपंचायत आणि मजूर तसेच गावातील इतर राजकारणाशी बाहेरच्या संस्थेचा संबंध नसल्याने त्यांना खरोखर काय घडले याचा छडा लावणे कठिण होऊन बसते. त्याचप्रमाणे मजुरांचा सहभाग मिळवण्यावरदेखील अनेक मर्यादा येतात. अशा परिस्थितीमधे केवळ औपचारिकता म्हणून सामाजिक अंकेक्षण पार पाडले जाण्याची मोठीच शक्यता असते. गडचिरोली जिल्ह्यातील बोडधा ग्रामपंचायती**चे** उदाहरण यासंदर्भात बोलके उदाहरण आहे. (चौकट क्र. ४.१)

चौकट क्र. ४.१: ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभेत संघर्ष असतो तेव्हा..

बोडधा हे गाव सृष्टी या संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील गाव. या गावामधे जमिनमालक आणि मजूर असे दोन उघड गट आहेत. ग्रामपंचायत जमिनमालक गटाच्या ताब्यात आहे. गावातील मजूर रोजगाराचा हक्क मिळवण्याबाबत आग्रही असल्याने ग्रामपंचायतीला ते वेळोवेळी जाब विचारतात, दबावही आणतात. ग्रामपंचायतीकडून योजनेच्या नियोजनात, तसेच एकूण कारभारातच मजुरांचा सहभाग घेणे ग्रामपंचायत पदाधिकाऱ्यांना गैरसोयीचे वाटते. २००६-०७ मधे या ग्रामपंचायतीचे सामाजिक अंकेक्षण करण्याची जबाबदारी बाहेरील एका संस्थेला दिली गेली. संस्थेला या गावातील राजकारकारणाची काहीच कल्पना नसल्याने त्यांनी सामाजिक अंकेक्षणासाठी ग्रामपंचायत पदाधिकाऱ्यांची भेट घेतली. ग्रामपंचायतीने सामाजिक अंकेक्षणाची पूर्वसूचना न देताच ग्रामसभा घेतली. परिणामी काम वेळेवर न मिळणे, मजुरीवाटपाला उशीर होणे या मजुरांच्या अतिशय जिव्हाळ्याच्या प्रश्नांवर चर्चा न होताच, परंतु जिल्हा प्रशासनाने दिलेली प्रश्नावलीच्या आधारेच सामाजिक अंकेक्षण पार पडले. गावात मजुरांच्याच पुढाकाराने स्थापन झालेली दक्षता समिती असूनही या समितीला आपल्या जबाबदारीची पुरेशी माहितीच नसल्याने त्यांनीही या सामाजिक अंकेक्षणात काहीच भूमिका पार पाडली नाही.

त्यानंतर पुढील वर्षी (२००७-०८) बोडधा ग्रामपंचायतीचे सामाजिक अंकेक्षण करण्याची जबाबदारी सृष्टी संस्थेलाच दिली गेली. सृष्टी संस्थेचे या गावाबरोबर दीर्घकाळ काम असल्याने आणि मजुरांच्या लढ्याची ताकद वाढवण्यासाठी संस्थेने सातत्याने प्रयत्न केले असल्याने या सामाजिक अंकेक्षणासाठी मजुरांची पूर्ण उपस्थिती होती. योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेचा, मजुरांना त्यात वेळोवेळी आलेल्या अडचणींचा या सामाजिक अंकेक्षणात सांगोपांग आढावा घेतला गेला. जिल्हा प्रशासनाने दिलेल्या प्रश्नावलीला स्वतंत्र अहवाल जोडून संस्थेने ग्रामपंचायतीने चालवलेल्या मजुरांच्या अडवणुकीचा स्पष्ट उल्लेख केला. गंमतीची बाब म्हणजे, ग्रामपंचायत पदाधिकाऱ्यांना या प्रक्रियेचे इतके दडपण आले होते, की ते सामाजिक अंकेक्षणासाठी उपस्थितच राहिले नाहीत. सृष्टी संस्थेने तयार केलेल्या अहवालावर मात्र त्यांनी सह्या केल्या.

नांदेड जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षणासाठी निवड झालेल्या संस्थांनी प्रत्यक्ष सामाजिक अंकेक्षण करण्याआधी १५ दिवस आधी प्रत्येक संबंधित ग्रामपंचायतीमधे जाऊन व मजुरांशी संवाद साधून सामाजिक अंकेक्षणाची पूर्वसूचना देणे अपेक्षित असते. ही पद्धत निश्चितच स्तुत्य म्हटली पाहिजे, मात्र त्याला गडचिरोली जिल्ह्याप्रमाणेच कलापथकाचीही जोड दिली तर पूर्वतयारी अधिक परिणामकारक होऊ शकेल असे म्हणावेसे वाटते. (गडचिरोली जिल्ह्याने मात्र हा स्तुत्य पुढाकार एका वर्षातच बंद केला.)

विविध जिल्ह्यांच्या प्रश्नावलींमधून आणि त्या भरताना कार्यकर्त्यांना आलेल्या अनुभवांमधून प्रश्नावलीच्याच माध्यमातून सामाजिक अंकेक्षण घडवण्याच्या मर्यादा अधिक स्पष्ट होतात:

- **सांख्यिकी माहितीवर भर :** या प्रश्नावली बघताना प्रकर्षाने जाणवणारी गोष्ट म्हणजे त्यातील बहुतेक प्रश्न वस्तुनिष्ठ - होय/नाही अशा स्वरुपाची उत्तरे अपेक्षित असलेले, किंवा संख्या हेच ज्याचे उत्तर असेल (किती) अशा स्वरुपाचे आहेत. या प्रश्नावलीच्या आधारे तयार झालेले अहवाल बघितल्यास लक्षात येते की योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत सांख्यिकी स्वरुपाची प्राथमिक माहिती (उदा. किती निधीपैकी किती खर्च, किती नोंदणी, किती मजूर, किती कामे, तक्रारींची संख्या) देणे हा या अहवालांचा आणि पर्यायाने प्रश्नावलीचा प्रमुख उद्देश आहे. अशा प्रश्नावलीमधून अर्थातच कोणत्या गावामधे कोणत्या मजुराच्या काय तक्रारी आहेत, कोणत्या ग्रामपंचायतीबाबत काय तक्रारी आहेत अशा प्रकारची गुणात्मक माहिती पुढे येऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे खरोखर काय घडले याचे तपशीलही पडताळून बघता येऊ शकत नाहीत. उदाहरणार्थ काही प्रश्न बघू या:

  नोंदणी करण्यासाठीच्या विशेष ग्रामसभेत नोंदणी करण्यात आली काय?
  रोजगार पत्रक वितरित करण्यात आले काय?

  रोजगारपत्रकाची यादी नियमितपणे अद्ययावत करण्यात आली काय?
  कामाचे शेल्फ ग्रामसभेने तयार केले का ?
  मजुरीवाटप झाले का?

  अशा प्रकारच्या प्रश्नांना 'हो किंवा नाही' असे एकाक्षरी उत्तर मिळू शकते. त्यातून 'अमूक इतक्या गावांमधे नोंदणी विशेष ग्रामसभेमधे करण्यात आली/करण्यात आली नाही' अशा प्रकारचा सांख्यिकी अहवाल या प्रश्नांच्या सांख्यिकी विश्लेषणातून तयार करता येईल, पण विशेष ग्रामसभा झाली असेल, तर ती कोणत्या तारखेला झाली, तिचे इतिवृत्त पहाण्यासाठी उपलब्ध आहे का? सामाजिक अंकेक्षणाच्या ग्रामसभेला उपस्थित मजुरांपैकी किती जणांची नोंदणी या ग्रामसभेमधे झाली आहे? रोजगार पत्रकाची यादी नियमितपणे अद्ययावत करण्यात आली असेल, तर त्याच्या वेळोवेळी लावल्या गेलेल्या प्रती ग्रामपंचायतीमधे उपलब्ध आहेत का? कामाचे शेल्फ ग्रामसभेने तयार केले असेल, तर सामाजिक अंकेक्षणासाठी उपस्थित ग्रामसभेला त्यातील काही कामे व ती का/कशी ठरवली याचा खुलासा करता येतो आहे का? मजुरीवाटप झाले असेल तर ते वेळेवर झाले का? नसेल तर किती दिवस उशीर झाला आहे? यासारखे गुणात्मक आणि वस्तुस्थिती दर्शवणारे मुद्दे अर्थातच पुढे येऊ शकत नाहीत. महाराष्ट्रात वापरल्या गेलेल्या प्रश्नावलींमधे या मुद्दयांचा स्वतंत्रपणे समावेश केलेला दिसत नाही, शिवाय अशा प्रकारचे मुद्दे/निरीक्षणे नोंदवण्यासाठी पुरेशी जागाही सोडलेली आढळत नाही.

- **प्रश्नांची सदोष रचना:** पुढे दिलेले प्रश्न बघितल्यास त्यातील त्रुटी सहजपणे लक्षात येते.

  नोंदणी करण्यात आलेल्या कुटुंबांची यादी नियमितपणे अद्यावत केली गेली काय? ती फलकावर लावली गेली काय?

रोजगार पत्रक न मिळालेली एखादी व्यक्ती आहे काय? एखादी तक्रार प्रलंबित आहे काय?

दिसताना हे दोन प्रश्न दिसतात, प्रत्येक प्रश्नात एक-एक उपप्रश्न घातलेला दिसतो. मुख्य प्रश्न व उपप्रश्न या दोन्हींचे उत्तर एकच असेल असेही गृहित धरलेले दिसते. प्रत्यक्षात या दोन्ही प्रश्नांमधील मुख्य प्रश्न आणि उपप्रश्नांची उत्तरे स्वतंत्र असू शकतात, हे या प्रश्नांची रचना करताना लक्षात घेतलेले दिसत नाही. शिवाय वरील प्रश्नांप्रमाणेच या प्रश्नांना मिळणाऱ्या उत्तरांमधून वस्तुस्थिती पडताळून बघणे शक्य होणार नाही.

✧ **गोंधळ निर्माण करणारे प्रश्न:** 'सामाजिक अंकेक्षण मंचाची स्थापना झाली आहे का' असा प्रश्न बहुतेक प्रश्नावलीमधे विचारलेला दिसतो. प्रत्यक्षात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यामधे दर सहा महिन्यांनी अंमलबजावणी प्रक्रियेचा आढावा घेण्यासाठी आयोजित केल्या जाणाऱ्या ग्रामसभा व इतर संबंधित गटांच्या सभेला 'सामाजिक अंकेक्षण मंच' असे म्हटले आहे, त्यामुळे स्थानिक दक्षता वा मजूर समितीप्रमाणे 'सामाजिक अंकेक्षण मंच' गठित करण्याची गरज नसून, तो आयोजित केला जातो, हे ध्यानात न घेताच हा प्रश्न विचारला गेला आहे. ग्रामपंचायतींनाही हा अर्थ माहित नसल्याने 'हो किंवा नाही' अशी सरसकट उत्तरे त्यांनी दिल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

प्रश्न विचारणाऱ्यांना व उत्तर देणाऱ्यांनाही गोंधळात टाकणारा असाच दुसरा प्रश्न कागदपत्रांच्या उपलब्धतेबाबतचा आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार योजनेशी संबंधित सर्व कागदपत्रे सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या आधी १५ दिवस उपलब्ध करुन दिली जाणे अपेक्षित आहे. गडचिरोली जिल्ह्याच्या प्रश्नावलीत त्यानुसार कागदपत्रे उपलब्ध करुन दिली का नाही, या प्रश्नाचा समावेशही केला आहे. प्रत्यक्षात निवड झालेल्या संस्थांनी एकाच भेटीमधे सामाजिक अंकेक्षण पार पाडणे

अपेक्षित होते. या भेटीआधी त्यांना संबंधित ग्रामपंचायतीची कागदपत्रे मिळतील अशी कोणतीही व्यवस्था करण्यात आलेली नव्हती. जिल्हा प्रशासनाला या बाबीची अर्थातच पुरेपूर कल्पना होती, तरीही हा दिशाभूल करणारा प्रश्न घातला गेला.

✧ **तांत्रिक व आर्थिक मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष:** नोंदणी, मागणी, हजेरी, मजुरी, दक्षता समित्यांची स्थापना अशा मुद्द्यांचा समावेश प्रत्येक प्रश्नावलीमधे आहे. मात्र मोजमाप, कामाचे तांत्रिक निकष आणि त्यावर अवलंबून असणारी त्या-त्या कामाची उपयुक्तता अशा तांत्रिक मुद्द्यांचा अमरावती सोडून इतर कोणत्याही जिल्ह्याच्या प्रश्नावलीत समावेश नाही. अमरावती जिल्ह्यात सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या संस्थांनी त्यांच्याकडे सोपवलेल्या तालुक्यांमधे शेततळ्यांच्या कामाबाबतचे तांत्रिक अहवालच तयार केले होते, परंतु त्यात मोजमाप आणि मजुरी एकमेकांशी सुसंगत आहेत का याचा मात्र उल्लेख नव्हता; त्याचप्रमाणे योजनेच्या अंमलबजावणीचे इतर पैलू पूर्णपणे वगळले गेले होते. तांत्रिक मुद्द्यांबरोबरच कामासाठी मंजूर झालेली रक्कम आणि प्रत्यक्ष खर्च, पासबुक, कॅशबुक, लेझरबुक अशा महत्त्वाच्या कागदपत्रांमधील नोंदीची पडताळणी असे आर्थिक मुद्देही प्रश्नावलीमधे समाविष्ट केलेले दिसत नाहीत. प्रश्नावलीतच अंमलबजावणी प्रक्रियेच्या सर्वांगीण आढाव्याचा विचार केलेला नसल्याने तो प्रत्यक्षात उतरणे अर्थातच दुरापास्त होते. तांत्रिक व आर्थिक मुद्दे तपासण्यासाठी विशेष कौशल्याची गरज असते, व निवड झालेल्या सामाजिक संस्थांकडे ते असतेच असे नाही, असे कारण जिल्हा प्रशासनांकडून सांगितले जाते. परंतु सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या संस्थांचे प्रशिक्षण करताना (जे करणे कायद्यानुसार बंधनकारक आहे) या मुद्द्यांचाही समावेश करण्याची शक्यता लक्षात घेतली जात नाही.

- **मर्यादित व्याप्ती:** योजनेच्या अंमलबजावणीला ग्रामपंचायत, तालुका, जिल्हा या प्रत्येक स्तरावरील सरकारी यंत्रणा जबाबदार असतात, त्यामुळे यातल्या कोणत्याही स्तरावरील घटकाने आपली जबाबदारी नीट पार पाडली नाही, तरी योजनेच्या अंमलबजावणीवर त्याचा परिणाम होतो. त्यामुळेच सामाजिक अंकेक्षणात ग्रामपंचायतीच्या कारभाराबरोबरच ग्रामपंचायतीच्या कामावर परिणाम करणाऱ्या तालुका व जिल्हास्तरावरील सरकारी यंत्रणांच्या कारभाराचाही आढावा घेणे गरजेचे असते. कामांच्या अंदाजपत्रकांना प्रशासकीय व तांत्रिक मंजुरी मिळायला किती वेळ लागला, ही मंजुरी घेताना काय अडचणी आल्या, ग्रामपंचायतीला तालुका स्तरावरुन आवश्यक कागदपत्रांचे कोणते नमुने मिळाले आहेत, गटकार्यक्रम अधिकाऱ्यांनी योजनेच्या संदर्भातल्या त्यांच्या जबाबदाऱ्या कशा पार पाडल्या आहेत, ग्रामपंचायतीने केलेल्या तक्रारीला अथवा मागणीला तालुका व जिल्हा स्तरावरुन कसा प्रतिसाद मिळाला आहे, तालुका व जिल्हा स्तरावर सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना झाली आहे का, या कक्षाच्या कामकाजासाठी काय व्यवस्था करण्यात आली आहे, यासारख्या अनेक प्रश्नांच्या माध्यमातून योजनेचा तालुका व जिल्हा स्तरावरील कारभारही पुरेशा कार्यक्षमपणे सुरू आहे का याची खातरजमा करता येईल. महाराष्ट्रातील प्रश्नावलींमधे मात्र या मुद्द्याची दखल घेतलेली दिसत नाही. तालुका व जिल्हास्तरीय यंत्रणांच्या कामकाजाशी संबंधित प्रश्नांचा त्यात समावेशच केलेला नाही. गडचिरोली जिल्हयातील शंकरपूर या ग्रामपंचायतीचा अनुभव या मुद्द्याच्या संदर्भात लक्षात घेण्याजोगा आहे. (चौकट क्र. ४.२)

चौकट क्र. ४.२: शंकरपूर ग्रामपंचायतीमधील मर्यादित व्याप्तीचे सामाजिक अंकेक्षण

शंकरपूर ग्रामपंचायत (जि. गडचिरोली) हीदेखील बोडध्याप्रमाणेच सृष्टी या संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील ग्रामपंचायत. 'मजुरांचे खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधित्त्व करणारी आणि गावाच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करणाऱ्या दुर्मिळ ग्रामपंचायतींपैकी एक' ही या ग्रामपंचायतीची ओळख आहे. या ग्रामपंचायतीचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठीदेखील एका सामाजिक संस्थेची निवड झाली. संस्थेने ग्रामपंचायतीने स्वतंत्रपणे आणि ग्रामसभेबरोबर करायची कामे कशी केली आहेत, याची ग्रामसभेत पडताळणी केली. ग्रामसभेत मजुरांची उपस्थिती उत्तम होती, ग्रामपंचायतीबाबत त्यांना काहीच तक्रारी नव्हत्या. सर्व कागपत्रेही समाधानकारक होती. त्यामुळे या सामाजिक अंकेक्षणातून कोणत्याच तक्रारी पुढे आल्या नाहीत. शंकरपूर ग्रामपंचायतीला तालुका पातळीवरील सरकारी यंत्रणेकडून तसेच इतर अंमलबजावणी यंत्रणांकडून पुरेसे सहकार्य मिळत नसल्याची तक्रार मात्र पुढे आलीच नाही, कारण संस्थेकडे दिलेल्या प्रश्नावलीत अशा प्रश्नांचा समावेशच नव्हता. समाधानकारक काम करणारी ग्रामपंचायत म्हणून जिल्हाधिकाऱ्यांनी शंकरपूर ग्रामपंचायतीचे कौतुक केले, आणि परिसरातील ग्रामपंचायतींना प्रशिक्षण देण्याची जबाबदारीही त्यांनी शंकरपूरवर सोपवली. सामाजिक अंकेक्षणाची व्याप्ती ग्रामपंचायत पातळीवर कायद्याचे पालन झाले आहे का, या प्रश्नापुरतीच मर्यादित राहिली, तर योजनेच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेचा आढावा पूर्ण होऊ शकत नाही, आणि शंकरपूरसारख्या ग्रामपंचायतीला अशा सामाजिक अंकेक्षणातून नवीन वा पुढे लक्षात ठेवण्याजोगे वा पाठपुरावा करण्याजोगे कोणतेच मुद्देही मिळत नाहीत.

आधी दिलेल्या मुद्द्यांमधे मोजकेच प्रश्न आणि अनुभव उदाहरणादाखल दिले असले, तरी अपुरे व सांख्यिकी माहितीवर अवास्तव भर देणारे आणि गुणात्मक माहिती पूर्णपणे दुर्लक्षित करणारे प्रश्न, प्रश्नांची सदोष रचना,

दिशाभूल करणारे आणि चुकीच्या माहितीवर आधारलेले प्रश्न, मर्यादित व्याप्ती, तांत्रिक व आर्थिक बाजूंकडे दुर्लक्ष या त्रुटी प्रत्येक प्रश्नावलीत कमी-जास्त प्रमाणात आहेत. कोणत्याही प्रशावलीसोबत ती कशी वापरायची (उदा. कोणते प्रश्न कोणाला विचारायचे, कोणत्या प्रश्नांची उत्तरे ही कोणती कागदपत्रे तपासून पडताळून बघायची, कोणत्या प्रश्नांची उत्तरे केवळ क्षेत्रभेटींनुसार नोंदवायची) याच्या सूचनाही उपलब्ध नाहीत आणि त्याबाबतचे प्रशिक्षणही कोणत्याच संस्थेला मिळाल्याचे ऐकिवात नाही. अशा प्रश्नावलीच्या माध्यमातून सामाजिक अंकेक्षण किती 'प्रभावी' होत असेल हे वेगळे सांगायला नको.

वास्तविक पहाता, जिल्हा प्रशासनाकडे पुरेशी इच्छाशक्ती आणि योग्य दृष्टिकोन असेल, तर कायद्याचा पुरेसा अभ्यास, गावातील वास्तवाची जाण आणि सुयोग्य व्यक्ती व गटांच्या मदतीने आयोजन या त्रिसुत्रीच्या मदतीने प्रश्नावलीच्या माध्यमातूनही आणि मर्यादित वेळातही ग्रामपंचायत आणि मजूर यांच्याशी संवाद साधता येऊ शकतो व योजनेच्या अंमलबजावणीच्या वास्तवाची काही अंशी तरी पडताळणी करता येऊ शकते. जिल्हा प्रशासनाकडे या दोन्हींचा अभाव असेल, तर जिल्ह्यातील अभ्यासू आणि स्वयंसेवी गटांनी आपापल्या जिल्ह्यातील प्रश्नावलीची, तसेच 'प्रश्नावली पद्धतीची' चिकित्सा करणे आणि त्यानुसार कृतीचा आग्रह धरणे, हा सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी एक महत्त्वाचा मार्ग असू शकतो, असे या मुद्द्याच्या समारोपादाखल नोंदवावेसे वाटते.

(ब) स्वयंस्फूर्त अभियाने

महाराष्ट्रातील प्रश्नावलीशी तुलना करताना सर्वेक्षण, मुलाखती, क्षेत्रभेटी, पदयात्रा अशी विविध साधने वापरुन आयोजित केली जाणारी अभियाने निश्चितच सरस वाटतात. अल्पकाळाची, तरीही अतिशय जिवंत आणि

वातावरणनिर्मिती करणारी प्रक्रिया या अभियानांच्या माध्यमातून घडते. स्थानिक आणि जिल्हा प्रशासनांवर त्याचा दबावही पडतो. तरीही या पद्धतीमधेही काही त्रुटी राहून जातात, असे इतर राज्यांमधील अभ्यासकांनी केलेले लेखन वाचताना लक्षात येते. आंध्रप्रदेश राज्यशासनाने अनंतपूर जिल्ह्यात ३१ सामाजिक गटांच्या सहभागाने आयोजित केलेले सामाजिक अंकेक्षण अनेक व्यासपीठांवरुन नावाजले गेले. या अभियानाच्या यशापयशाचे विश्लेषण करताना काही अभ्यासकांनी पुढील मुद्दे मांडले :

- ✧ **मर्यादित लोकशिक्षण:** सामाजिक अंकेक्षण मंचाच्या पूर्वतयारीसाठी जिल्ह्यातील गावा-गावांमधे पदयात्रा काढली गेली. मजूर, ग्रामपंचायत आणि इतर गावकऱ्यांना योजनेबाबत आणि सामाजिक अंकेक्षणाबाबत जागरूक करणे हा या पदयात्रेचा समावेश होता. प्रत्यक्षात पदयात्रींना प्रत्येक गावात मिळणारा वेळ अत्यंत कमी असल्याने, त्याचप्रमाणे पदयात्री सततच्या प्रवासाने थकल्याने, तसेच पदयात्रेमधे होणाऱ्या संवादाला काही वेळा 'प्रचारकी' स्वरुप आल्यानेही लोकशिक्षण होण्यावर मर्यादा आल्या.
- ✧ **सर्वंकषतेचा अभाव:** सामाजिक अंकेक्षणाची प्रक्रिया ही फक्त रेकॉर्ड तपासणे व जन सुनवाईपुरती मर्यादित राहिली. अंमलबजावणी प्रक्रियेतील अडचणी, इतर आर्थिक व तांत्रिक मुद्दे, योजनेच्या उद्दिष्टपूर्तीचा आढावा असे दीर्घकालीन महत्त्वाचे मुद्दे मात्र दुर्लक्षित राहिले. स्थानिक अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांच्या कामाची चिकित्सा करण्यावरच भर दिला गेला; योजनेशी संबंधित गटविकास अधिकारी, जिल्हा विकास अधिकारी, इतर अंमलबजावणी यंत्रणा यांच्या कामगिरीची चिकित्सा झालीच नाही. परिणामी सामाजिक अंकेक्षणात योजनेशी संबंधित विविध घटकांचे अनुभव आणि दृष्टिकोन

यांचे प्रतिबिंब उमटू शकले नाही. योजनेच्या विविध अंगांचा सर्वंकष आढावा घेण्याची प्रक्रिया होऊ शकली नाही, आणि लोकांचा सहभागही प्रातिनिधिक स्वरुपाचाच राहिला. अनेक ठिकाणी ग्रामसभेची उपस्थिती जेमतेम ३०% एवढीच होती.

- **तौलनिकतेचा अभाव:** 'काय झाले' याचे परीक्षण हे 'काय अपेक्षित होते' याच्या तुलनेत होऊ शकते. पुरेसे स्पष्ट निकष उपलब्ध असतील तरच अशी तुलना करणे शक्य होते. असे निकष न वापरताच सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आले.
- **मर्यादित आवाका:** परीक्षण, तपासणी यांचा भर 'योजनेतील भ्रष्टाचार' उघड करण्यावर राहिला. त्यामुळे एकीकडे ग्रामपंचायत व इतर सरकारी यंत्रणा अनेक वेळा बचावात्मक पवित्र्यात गेले आणि त्यांच्याशी खुली चर्चा होऊ शकली नाही. दुसरीकडे योजनेतून किती मत्तानिर्मिती झाली, त्याचा दर्जा काय होता, योजनेच्या नियोजनात व अंमलबजावणीत लोकसहभाग किती व कसा होता या योजनेच्या अंमलबजावणीवर दूरगामी परिणाम करणारे मुद्दे दुर्लक्षित राहिले.
- **शंकास्पद निष्पक्षता:** शासनाने, म्हणजे अंमलबजावणी करण्यासाठी जबाबदार असणाऱ्या व त्यात हितसंबंध गुंतलेल्या घटकानेच सामाजिक अंकेक्षण आयोजित करण्यात आल्याने त्याची निष्पक्षता निर्विवादपणे सिद्ध होऊ शकत नाही. खऱ्या लोकसहभागावर भर न देणे, त्याचप्रमाणे तपासणी झालेली कागदपत्रे हे आयोजन लोकशाही तत्त्वांखातर केले आहे की राजकीय लाभासाठी असा मूलभूत प्रश्न उपस्थित झाला.

या मुद्दयांचा विचार करताना जाणवते, की हे मुद्दे महाराष्ट्रात आजवर झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणांना(यातील पदयात्रेचा मुद्दा वगळता), त्याचप्रमाणे इतर राज्यांमधे अभियान पद्धतीने झालेल्या विविध सामाजिक अंकेक्षणांना जसेच्या

तसे लागू होतात. इतर राज्यांमधील अनुभवाबाबत अजूनही काही मुद्दे लक्षात घेण्याजोगे वाटतात:

- **लोकसहभागावरील मर्यादा:** अनेक गावांची एकत्रित जनसुनवाई हा सरकारी यंत्रणेवर दबाव आणण्यासाठी प्रभावी मार्ग असू शकतो. मात्र खूप मोठ्या गटात लोकसहभागावर मर्यादा येऊ शकतात, प्रत्येकाचे अनुभव वा तक्रारी अशा मोठ्या कार्यक्रमात चर्चिल्या जाणे कठिण होते.
- **लिंगभावाचा अपुरा विचार:** स्त्रियांना मिळणाऱ्या सुविधा, त्यांना येणाऱ्या अडचणी हा मुद्दादेखील या सामाजिक अंकेक्षणांमधे दुर्लक्षित राहिलेला दिसतो.
- **प्रशिक्षणाशिवाय जबाबदारी:** सामाजिक अंकेक्षण करणाऱ्या व्यक्ती/गटांना अनेक प्रकारची जबाबदारी पार पाडावी लागते. त्यासाठी अनुभवाबरोबरच काही विशेष क्षमताही गरजेच्या असतात. त्याचप्रमाणे सहभागी होणाऱ्या विविध घटकांचा सहभाग पुरेसा अर्थपूर्ण होण्यासाठी त्यांना पुरेशी माहिती असणे आणि सामाजिक अंकेक्षणाकडे बघण्याचा योग्य दृष्टिकोन विकसित होणे गरजेचे असते. तरीही सहभागी घटकांचे प्रशिक्षण (केवळ योजनेच्या तरतुदींबाबत नव्हे, तर सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रियेबाबतही) हा मुद्दा अनेक ठिकाणी दुर्लक्षित राहिला.

सामाजिक अंकेक्षण पद्धतीबाबतच्या या चर्चेतून 'पद्धत' हा घटक सामाजिक अंकेक्षणाच्या यशापयशावर किती अंगांनी परिणाम करणारा घटक आहे, हे लक्षात येते. सामाजिक अंकेक्षणासाठी 'अमुक एक पद्धत योग्य असते' असे या चर्चेच्या आधारे म्हणता येणार नाही. पद्धत कोणतीही असो, ती पुरेशा अभ्यासाच्या आधारे, पुरेसा वेळ देऊन आणि मजूरांचे व संबंधित गटांचे सक्षमीकरण हे दीर्घकालीन उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून आखली आणि अंमलात आणली जाणे गरजेचे आहे, असे मात्र या चर्चेच्या आधारे निश्चितच म्हणता येईल. त्याचप्रमाणे

सामाजिक अंकेक्षण आयोजित करताना कोणत्या गोष्टी टाळायच्या, आणि कोणत्या गोष्टींचा आग्रह धरायचा याची स्पष्टताही या चर्चेच्या आधारे आणता येईल.

धोरणात्मक पातळीवर या विषयाची काय दखल घेतली गेली आहे याची चर्चा केल्याशिवाय सामाजिक अंकेक्षणाबाबतच्या आजवरच्या अनुभवाचे हे विश्लेषण पूर्ण होऊ शकणार नाही.

सामाजिक अंकेक्षणाबाबतचे धोरण

सामाजिक अंकेक्षण करण्याबाबत (म्हणजे दर ६ महिन्यांनी सामाजिक अंकेक्षण मंचाचे आयोजन करण्याबाबत), त्याचे अहवाल पाठवण्याबाबत, त्याचे वेळापत्रक जाहीर करण्याबाबत केंद्रशासनाकडून राज्यशासनांना आणि त्यांच्याकडून जिल्हा प्रशासनांना सातत्याने 'रिमाईंडर्स' पाठवली जात असतात. २००७, २००८, २००९ या तीनही वर्षांमधे केंद्रशासनाने राज्यशासनांना योजनेच्या अंमलबजावणीच्या काळातच म्हणजे १०० दिवसांतच सामाजिक अंकेक्षण पूर्ण करुन विहित नमुन्यामधे त्याचे अहवाल सादर करण्याबाबत पत्रे पाठवलेली आहेत. ही पत्रे शासकीय वेबसाइटवर उपलब्धही आहेत. महाराष्ट्र राज्यशासनाने केंद्रशासनाकडून आलेली ही पत्रे जिल्हा प्रशासनांना जशीच्या तशी 'फॉरवर्ड' केलेली आहेत. महाराष्ट्रात योजनेच्या अंमलबजावणीचा कालावधी ३६५ दिवसांचा आहे. परंतु त्यामुळे १०० दिवसांऐवजी संपूर्ण वर्षाचे सामाजिक अंकेक्षण करणे अपेक्षित आहे, एवढा प्राथमिक खुलासादेखील राज्यशासनाने केलेला दिसत नाही.

निधीचा पुढचा हप्ता मिळण्यासाठी सामाजिक अंकेक्षणाचा अहवालही पाठवणे केंद्रशासनाने जिल्हा प्रशासनांसाठी बंधनकारक केले आहे. केंद्रीय पातळीवरील या दबावामुळे सामाजिक अंकेक्षणाबाबत गांभीर्य निर्माण होण्याऐवजी ते कसेही करुन उरकून टाकले जाते. सामाजिक अंकेक्षण न करणे

याच्याशी अन्य कोणतीही कारवाई जोडली गेलेली नाही, त्यामुळे सामाजिक अंकेक्षण न केल्याने फारसे काही बिघडणार नाही असा समज सरकारी यंत्रणेमधे पसरलेला दिसतो. सामाजिक अंकेक्षणाच्या दर्जाबाबत तर केंद्रीय पातळीवरुनही काहीही चर्चा केली जात नाही. परिणामी कायद्यातील औपचारिकता एकदाची पूर्ण करणे, असे स्वरुप सामाजिक अंकेक्षणाबाबतच्या कोणत्याही कार्यवाहीला आलेले दिसते.

केंद्रशासनाने सामाजिक अंकेक्षणांचे अहवाल पाठवण्यासाठी २००९ मधे एक सविस्तर नमुनाही सर्व राज्यशासनांना पाठवला आहे. (हा नमुनाही वेबसाइटवर उपलब्ध आहे) मार्गदर्शक सूचनांमधे दिलेल्या तक्त्यामधील (जो परिशिष्ट १ मधे दिला आहे) सर्व संभाव्य चुकांचा या नमुन्यात समावेश आहे. प्रत्येक संभाव्य त्रुटीच्या पुढे: त्याची किती प्रकरणे आढळली, त्यापैकी किती मार्गी लावली गेली, किती प्रलंबित आहेत, प्रलंबित प्रकरणे मार्गी लावण्यासाठी काय तारीख ठरवली आहे आणि त्यांच्या पाठपुराव्यासाठी कोणत्या सरकारी अधिकाऱ्याला नियुक्त करण्यात आलेले आहे, प्रत्येक त्रुटीच्या संदर्भात काय विशेष शेरा आहे, किंवा कोणती कायदेशीर कारवाई केली जाणे अपेक्षित आहे असे पाच रकाने आहेत. या नमुन्यावरुन योजनेच्या अंमलबजावणीतील त्रुटींबाबत सांख्यिकी तसेच गुणात्मक माहिती मिळू शकते. परंतु, सामाजिक अंकेक्षणासाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्रश्नावलीचा नमुना या नमुन्यापेक्षा पूर्ण वेगळा असल्याने त्याआधारे अहवालाचा नमुना भरता येत नाही! या विसंगतीची दखल केंद्रीय पातळीवर घेतली गेलेली दिसत नाही, हेदेखील पुरेसे बोलके आहे.

सामाजिक अंकेक्षण न केल्याबद्दल कोणत्याही परिणामकारक कारवाईची तरतूद नसणे, सामाजिक अंकेक्षण परिणामकारक व्हावे यासाठी प्रशिक्षणाबाबत कोणताही पुढाकार न घेतला जाणे, कायदा अस्तित्त्वात येऊन

तीन वर्षे झाल्यानंतरही अंमलबजावणी प्रक्रियेच्या तांत्रिक, आर्थिक व व्यवस्थापकीय अंगांबाबत ठोस निकष विकसितच झालेले नसणे, ग्रामसभेला सामाजिक अंकेक्षणाचे अधिकार देऊन स्थानिक दक्षता समित्यांची संरचना आणि कामकाजाची पद्धत याबाबत कोणत्याही मार्गदर्शक तसेच कार्यात्मक सूचना विकसित झालेल्या नसणे, सामाजिक अंकेक्षण आणि तक्रारनिवारण यांची सांगड घातलेली नसणे, या सर्व बाबी केंद्र तसेच राज्यशासनाच्या लेखी सामाजिक अंकेक्षण या विषयाला असणारे 'गांभीर्य' दर्शवतात.

सामाजिक अंकेक्षण या विषयाबाबत धोरणात्मक पातळीवर असणारी ही अनास्था साहजिकच सामाजिक अंकेक्षणाबाबतच्या वास्तवामधेही प्रतिबिंबित होते. त्यामुळे सध्याच्या प्रासंगिक सामाजिक अंकेक्षणांची व्याप्ती व परिणामकारकता वाढवण्याचे प्रयत्न तर शक्य त्या-त्या स्तरावर करायला हवेतच; शिवाय, अशा प्रयत्नांमधून वेळोवेळी पुढे येणारे आणि या प्रकरणात चर्चा केलेले धोरणात्मक मुद्दे धोरणकर्त्यांनी गांभीर्याने घ्यावेत यासाठीचे प्रयत्नही शक्य त्या-त्या मार्गांनी करायला हवेत, असे जाणवते.

थोडक्यात, सामाजिक अंकेक्षणाची पद्धत आणि सामाजिक अंकेक्षणाबाबतचे धोरण अशा दोन्ही मुद्द्यांबाबत जागरूकपणे चिकित्सा करणे, यापुढे होणाऱ्या प्रासंगिक सामाजिक अंकेक्षणांमधे त्यातून पुढे येणाऱ्या मुद्द्यांचा पाठपुरावा करणे, आजच्या प्रासंगिक सामाजिक अंकेक्षणांची वारंवारिता आणि गुणवत्ता वाढवण्यासाठी प्रयत्न करत रहाणे, यातून 'सातत्यपूर्ण' सामाजिक अंकेक्षणाची संकल्पना साकार होण्याच्या दिशेने वाटचाल सुरू होऊ शकते. हे एकाएकी होणार नाही, अनेक व्यक्ती आणि गटांचे प्रयत्न त्यासाठी उभे रहावे लागतील. हे पुस्तक हा असाच एक छोटासा प्रयत्न आहे..

परिशिष्ट १: सातत्यपूर्ण सामाजिक अंकेक्षण : पायऱ्या

पायरी १ : मजूर सदस्य असण्याची शक्यता आहे अशा कुटुंबांची नोंदणी
जबाबदारी : सरपंच/ग्रामपंचायत सचिव

संभाव्य त्रुटी/चुका

१. संबंधित सरकारी अधिकारी, कर्मचारी उपस्थित नसणे
२. पात्र लाभार्थींची नोंदणी करायला नकार देणे
३. प्रत्येक कुटुंबातील प्रौढ व्यक्तींची यादी अपूर्ण असणे
४. 'बोगस' नोंदणी करणे
५. 'अपूर्ण' नोंदणी अर्जाची नोंदणी करायला नकार देणे
६. व्यक्ती किंवा कुटुंबांची नावे नोंदवण्यासाठी पैशाची मागणी करणे

चुका टाळण्यासाठी घ्यायची सावधानी

१. नोंदणीच्या प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि खुलेपणा असावा. नोंदणी करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वत:बाबतचे तपशील पडताळून बघण्याची सोय असावी.
२. विशेष ग्रामसभेमधे (खास नोंदणीसाठी बोलावलेल्या) सुरुवातीची नोंदणी केली जावी.
३. नोंदणी सुरू करण्याआधी ग्रामपंचायतीद्वारे सर्व कुटुंबांमधील नोंदणी करण्यासाठी पात्र अशा प्रौढ व्यक्तींची गणना केली जावी. या गणनेच्या आधारे नोंदणीसाठी पात्र आणि योजनेअंतर्गत काम करु इच्छिणाऱ्या सर्व व्यक्तींची नोंदणी झाली आहे ना, याची खातरजमा करता येईल.

४. शिवाय, अशा गणनेचा उपयोग बोगस नोंदणी टाळण्यासाठी करता येईल, मात्र गणना-यादीत समावेश नाही या कारणासाठी कोणाचीही नोंदणी करणे नाकारले जाऊ नये.
५. सुरुवातीची नोंदणी झाल्यानंतर ग्रामसभेमधे: (अ) नोंदणी झालेली कुटुंबे व (ब) नोंदणी झालेल्या कुटुंबांमधील नोंदणी झालेल्या व्यक्ती यांची यादी जाहीरपणे वाचून दाखविण्यात यावी.
६. नोंदणीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या अर्जाच्या शेवटी सहज फाडता येईल अशी पोच-पावती जोडलेली असावी, आणि नोंदणी झाल्यानंतर ही पोच-पावती नोंदणी झालेल्या व्यक्ती/कुटुंबाला दिली जावी.
७. एखादा अर्ज पूर्ण भरलेला नसेल तर तो तिथेच आणि त्याच वेळी पूर्ण करून घेणे ही संबंधित सरकारी अधिकाऱ्याची जबाबदारी असेल.
८. नोंदणी झालेल्या कुटुंबांच्या यादीला अंतिम स्वरुप देण्याआधी ती पडताळून बघितली जावी, आणि नोंदणी न केल्याच्या तक्रारींचे निवारण करण्यात यावे

पायरी २ : जॉब कार्डांचे वाटप
जबाबदारी : सरपंच

संभाव्य चुका/त्रुटी

१. जॉब कार्ड मिळण्यास विलंब होणे
२. चुकीची जॉब कार्डे दिली जाणे
३. स्थानिक रहिवासी नसणाऱ्या किंवा सज्ञान न झालेल्या किंवा यादीतील कुटुंबाचे सदस्य नसलेल्या अशा अपात्र व्यक्तींना जॉब कार्डे मिळणे.
४. जॉब कार्डे दिली न जाणे
५. जॉब कार्डे देताना पैशाची मागणी केली जाणे

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. नोंदणी केल्यापासून एका महिन्याच्या आत जॉब कार्डाचे वाटप व्हावे अशी कालमर्यादा लागू करावी.
२. जॉबकार्डधारकांच्या यादीत दर महिन्याला गरजेनुसार भर घालत राहणे किंवा फेरबदल करणे, त्याचप्रमाणे ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात ही अद्यावतीकरण झालेली यादी तपासणीसाठी उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.
३. सर्व जॉबकार्डाच्या छायांकित प्रतींची फाइलही तपासणीसाठी उपलब्ध असायला हवी.
४. जॉब कार्ड विनामूल्य मिळते अशी नोंद त्यावर असायला हवी, तसेच रा. ग्रा. रो. ह. यो. अंतर्गत मिळणाऱ्या सर्व मूलभूत हक्कांची नोंदही त्याच्या एका बाजूवर असावी उदा. किमान वेतन दर.

पायरी ३ : कामाचे अर्ज मिळणे
जबाबदारी सरपंच / प्रकल्प अधिकारी

संभाव्य चुका / त्रुटी

१. संबंधित अधिकाऱ्यांनी कामाचे अर्ज न स्वीकारणे.
२. अर्जावर तारीख नसणे अथवा चुकीची तारीख असणे.
३. 'अपूर्ण' अर्ज नामंजूर केले जाणे
४. तोंडी अर्ज/विनंती केल्याची सबब सांगून गरजेच्या वेळी काम नाकारले जाणे.

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. अर्ज पोस्टाने पाठवण्याची किंवा व्यक्तिशः कार्यालयात नेऊन देण्याची सोय असावी.
२. अर्जदाराला तारीख, सही असलेली पोच पावती ताबडतोब मिळावी.
३. नोंदणी झालेल्या कुटुंबांची व व्यक्तींची तारीखवार (केव्हा नोंदणी झाली याची तारीख) यादी दर आठवड्याला ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात लावली जावी, शिवाय तपशील बघण्यासाठी नोंदणी-रजिस्टरही उपलब्ध करुन दिले जावे.
४. अपूर्ण अर्ज नाकारले जाऊ नयेत. कोणत्याही प्रकारे अपूर्ण असलेले अर्ज तिथल्या तिथे ताबडतोब भरुन घेणे ही तिथे उपस्थित असणाऱ्या संबंधित अधिकाऱ्यांची जबाबदारी आहे.
५. ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात भरायला सोपे असे कोरे अर्ज तयारच असावेत, जेणेकरून तोंडी अर्ज करायला येणाऱ्यांचेही अर्ज अधिकारी स्वतः ताबडतोब भरू शकतील.

पायरी ४ : ग्रामपंचायतीच्या अंतर्गत करायच्या कामाची निवड
जबाबदारी : सरपंच, ग्रा.पं.सचिव

संभाव्य चुका / त्रुटी

१. कमी प्राधान्य असलेल्या किंवा अयोग्य कामाची निवड
२. ज्यात कुणाचे हितसंबंध गुंतलेले आहेत, अशा कामाची निवड
३. त्या कामाला संबंधित जनतेचा पाठिंबा व सहकार्य नसणे
४. कामाच्या ठिकाणची चुकीची निवड

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. प्रकल्पाचे किंवा कामाचे शेल्फ ग्रामसभेने ठरवावे.
२. तसेच या कामांचे प्राधान्य व उपयुक्तता ग्रामसभेनेच विचारात घ्यावी.
३. निवड झालेल्या कामांची प्राधान्यक्रमानुसार यादी करुन ती ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात लावण्यात यावी.

पायरी ५ : तांत्रिक अंदाजपत्रके तयार करून त्यांना मंजुरी देणे व वर्कऑर्डर काढणे
जबाबदारी: कनिष्ठ अभियंता / सरपंच

संभाव्य चुका / त्रुटी

१. तांत्रिक अंदाजपत्रक अवास्तव फुगवलेले असणे किंवा अचूक नसणे.
२. अंदाजपत्रकात अनावश्यक खर्चांसाठी तरतूद असणे.
३. अवाजवी दर व सामग्री.
४. वर्क ऑर्डरमध्ये सर्व तपशील स्पष्टपणे मांडलेले नसणे व त्यामुळे तिचे चुकीचे अर्थ लावले जाणे.

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. तांत्रिक अंदाजपत्रक बनवताना स्थानिकांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे.
२. तांत्रिक अंदाजपत्रकास ग्रामसभेची मंजुरी मिळायला हवी.
३. तांत्रिक अंदाजपत्रकाचा मसुदा सोपा, सर्वांना सहज समजेल असा असावा.
४. तसेच अंदाजपत्रकाच्या मंजुरीचा वर्क ऑर्डरचा मसुदाही समजण्यास सोपा असावा.

पायरी ६ : कामाचे वाटप
जबाबदारी: सरपंच / प्रकल्प अधिकारी

संभाव्य चुका / त्रुटी

१. कामाचे वाटप मागणीनुसार (मागणी केलेल्या व्यक्तींनाच, व त्यांच्या अनुक्रमानुसार) न करणे
२. कामाचा प्रकार / ठिकाण यांचे वाटप करताना वशिलेबाजी.
३. जेंडर कोटा विचारात घेतला न जाणे.
४. अर्जदाराला पूर्वसूचना न देता नंतर त्याची / तिची गैरहजेरी मांडणे.
५. कामाचे वाटप करताना पैसे मागणे.

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. कामाच्या वाटपासंबंधीचे रजिस्टर ग्रामपंचायतीच्या ऑफिसात सर्वांना तपासण्यासाठी खुले असावे.
२. नव्या कामाचे वाटप करण्यापूर्वी सूचना फलक किंवा दंवडीद्वारे सर्वांना सूचना द्यावी, तसेच कोणत्या तारखेपर्यंत कामाचे वाटप झाले आहे याची सूचना प्रत्येकवेळी सर्वांना द्यावी.
३. रोहयोविषयीची माहिती देण्यासाठी रविवार बाजाराचा दिवस व ग्रामपंचायतीसारखे ठराविक ठिकाण निश्चित करावे. त्यादिवशी ज्यांना काम दिले जाणार आहे त्यांची नावे त्यांच्या अर्जाची तारीख, कामाचा प्रकार व ठिकाण, इ. माहिती लोकांना देण्यात यावी.

पायरी ७ : कामाची अंमलबजावणी व त्यावर देखरेख
जबाबदारी सरपंच / प्रकल्प अधिकारी संबंधित यंत्रणा

संभाव्य चुका / त्रुटी

१. बोगस मजुरांची नोंद होणे.
२. बोगस कामांची नोंद होणे.
३. निर्धारित मानके व तपशीलांनुसार कामाची अंमलबजावणी न होणे.
४. मंजूर झालेल्यापेक्षा कमी व वाईट प्रतीची सामग्री व अवजारे पुरवली जाणे.

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. काम सुरू होण्यापूर्वीची एक बैठक घेऊन संभाव्य कामगारांसकट सर्वांना वर्कप्लॅनचे तपशील व त्याबाबतच्या गरजांची सविस्तर माहिती देण्यात यावी, व त्याचवेळी देखरेख समितीच्या सदस्यांची नावे जाहीर करावीत.
२. याच बैठकीत प्रत्येक प्रकारच्या कामासाठीचे दर (दरपत्रकानुसार) लोकांना समजावून ते सूचना फलकावर लावावेत. दर कसे लावले जातात, मजुरीचा हिशेब कसा केला जातो याबाबतच्या शंकांचे समाधान केले जावे. एखाद्या गटाने त्यांचे काम सामूहिकरित्या मोजले जावे अशी मागणी करेपर्यंत वैयक्तिक कामच मोजण्यात यावे.
३. कामाचे अंदाजपत्रक व चालू खर्च, सामग्री, काम व निधी हे सर्व तपशील सांगणारा फलक प्रत्येक साइटवर लावला जावा व त्यात योग्य ते बदल नियमितपणे केले जावेत.
४. मस्टर सर्वांना पाहण्यासाठी उपलब्ध असावे.
५. दर आठवड्याला ५ मजुरांनी साइटवरची सर्व बिले व व्हाऊचर तपासावीत.

६. साइटवर वर्कऑर्डरची एक प्रत सर्वांना तपासण्यासाठी उपलब्ध असावी.
७. २००५ च्या माहितीच्या अधिकाराच्या कायद्यातील तरतुदींनुसार नमुन्यादाखल काही साइट्सना भेटी देण्याची सोय असावी.
८. रोजच्या साधनसामुग्रीचे रजिस्टर ठेवण्यात यावे व रोज ५ मजुरांनी ते तपासावे.
९. चेकलिस्ट नुसार कामे तपासण्यासाठी एक देखरेख समिती असावी व दर ५ वर्षातून दोनदा सामाजिक अंकेक्षण मंचासमोर सादर करण्यासाठी या समितीने मूल्यमापन अहवाल तयार करावा.
१०. प्रत्येक कामाच्या मोजमापाच्या नोंदी तसेच मजुरांच्या वैयक्तिक कामाच्या मोजणीच्या नोंदी सर्वांना तपासण्यासाठी उपलब्ध असाव्यात.

पायरी ८ : रोजगाराचे वाटप
जबाबदारी : संबंधित यंत्रणा

संभाव्य चुका / त्रुटी

१. रोजगार दिला न जाणे.
२. रोजगार देण्यास विलंब लावणे.
३. ठरलेल्या रोजगारापेक्षा कमी दिला जाणे.
४. चुकीच्या व्यक्तीला रोजगार दिला जाणे.
५. बोगस व्यक्तींच्या नावे रोजगार दिल्याचे दाखवणे.
६. जी कामे अस्तित्वातच नाहीत अशांसाठी रोजगार दिला जाणे.
७. किमान रोजगार उपलब्ध करुन देण्यात अपयश येणे.

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. रोजगाराचे वाटप खुलेपणाने, सार्वजनिक ठिकाणी व ठराविक दिवशी करण्यात यावे.

२. प्रत्येकाच्या मजुरीची रक्कम सर्वांना वाचून दाखवावी जेणेकरुन अशिक्षितांची फसवणूक होणार नाही.

३. त्याआधी सर्वांना दिल्या जाणाऱ्या रकमांची यादी बनवून ती सार्वजनिक ठिकाणी लावण्यात यावी.

४. पोस्ट ऑफिसात किंवा इतर वित्तीय संस्थांद्वारे रोजगार देण्याची सोय करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

५. कामाची मोजणी व त्यासाठी लावण्यात येणारा दर हा सामुदायिक नसून वैयक्तिक असावा हे जाहीर केले जावे, जेणेकरुन बोगस मजुरांना रोजगार वाटप करणे टाळता येईल.

पायरी ९ : बेरोजगार भत्त्याचे वाटप
जबाबदारी : प्रकल्प अधिकारी

संभाव्य चुका/त्रुटी

१. एखाद्या व्यक्तीवर गैरहजेरीचा खोटा आळ घेऊन त्याला/तिला बेरोजगार भत्ता नाकारणे.

२. भत्ता देण्यास उशीर करणे.

३. चुकीच्या व्यक्तीला भत्ता देणे.

४. बोगस व्यक्तींच्या नावावर भत्ता देणे.

५. भत्ता देण्यासाठी लाच मागणे.

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. कामाच्या वाटपाची घोषणा जाहीरपणे करावी, तसेच त्यासंबंधीचे आदेश सार्वजनिक ठिकाणी लावण्यात यावेत.

२. भत्त्याचे वाटप ठराविक दिवशी व सार्वजनिक ठिकाणी केले जावे.

३. अशिक्षितांची फसवणूक टाळण्यासाठी भत्त्यास पात्र असणाऱ्यांची नावे व त्यांना दिल्या जाणाऱ्या रकमा यांचे जाहीर वाचन करण्यात यावे. असे वाचन करण्याच्या आधीच ही नावे व रकमा यांची यादी सार्वजनिक ठिकाणी लावण्यात यावी.

४. पोस्ट ऑफिस किंवा एखाद्या वित्तीय संस्थेव्दारे हे भत्तेवाटपाचे काम करण्याची सोय करावी.

५. बेरोजगार भत्त्यास पात्र असलेल्या व्यक्तींची यादी आठवड्याच्या बैठकीपूर्वीच ग्रामपंचायतीत तयार असावी.

पायरी १० : पूर्ण झालेल्या कामाचे मूल्यमापन
जबाबदारी : सरपंच / प्रकल्प अधिकारी संबंधित यंत्रणा

संभाव्य चुका / त्रुटी

१. चुकीची मोजणी करणे किंवा नोंदवणे.

२. एखाद्या ठिकाणी केल्या जाणाऱ्या कामांची माहिती एकत्रित न करणे.

३. काम पूर्ण झाल्याची चुकीची सर्टिफिकेटस् दिली जाणे.

४. निश्चित केलेल्या मानकांनुसार कामे केली न जाणे.

५. आकडेवारी सुस्पष्ट व व्यवस्थितपणे न नोंदणे

६. मार्गदर्शक सूचनांनुसार, तसेच या तक्त्यात मांडलेल्या मुद्द्यांनुसार आवश्यक ती पारदर्शकता राबवता न आल्यामुळे माहिती देता न येणे.

७. मजुरांना त्यांचे रास्त हक्क मिळवण्यात अपयश येणे, अधिकाऱ्यांमध्ये उत्तरदायित्व निर्माण न होणे, संबंधित अधिकारी/कर्मचाऱ्यांना योजनेबाबतचे प्रश्न, शंका यांना समाधानकारक उत्तरे न देता येणे.
८. लोकांच्या सहभागाशिवायच कार्यक्रम राबवला जाणे.
९. तक्रार निवारण यंत्रणेचे अपयश
१०. मजुरांना वैयक्तिकरित्या किंवा ग्रामसभेद्वारा सामूहिकरित्या योजनेच्या कारभाराचा सर्वांगीण आढावा घेण्याची संधी नसणे

चुका टाळण्यासाठी घेण्याची सावधानी

१. वर्क ऑर्डरमध्ये निश्चित केलेल्या मानकांनुसार व तेवढ्या गुणवत्तेचे काम झाले की नाही हे तपासण्यासाठी प्रत्येक साइटवरच्या सर्व रोहयो मजुरांची खुली बैठक घेण्यात यावी. ही बैठक त्या ग्रामपंचायतीतील सर्वांसाठी खुली असावी.
२. या बैठकीतच सर्वांना समजेल अशा सोप्या रीतीने कामाच्या पूर्ततेबाबतची आकडेवारी जाहीर करण्यात यावी व त्याबद्दलची सर्वांची निरीक्षणे विचारात घेतल्यानंतरच काम पूर्ण झाल्याचे सर्टिफिकेट देण्यात यावे.
३. या बैठकीत, तसेच ग्रामसभेच्या सामाजिक अंकेक्षण मंचावर ह्या कामाची योग्यता व उपयुक्तता यांचे मूल्यमापन केले जावे.
४. अंकेक्षण व तक्रार निवारणासाठीच्या यंत्रणांना नियमितपणे अहवाल दिले जावेत व तालुक्याच्या किंवा जिल्ह्याच्या वार्षिक अहवालात ते समाविष्ट केले जावेत.
५. वर्षातून दोनदा ग्रामसभेच्या पातळीवर त्या-त्या वर्षभरात पूर्ण झालेल्या कामांविषयी व योजनेअंतर्गत मिळालेल्या वैयक्तिक लाभाविषयी सविस्तर जन-सुनावणी व्हावी.

परिशिष्ट २ : महाराष्ट्रातील ‘सामाजिक’ अंकेक्षण
माहिती-अधिकारातून मिळालेली झलक

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
नंदुरबार	१६ एप्रिल ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, (ग्रापं) जिप नंदुरबार	अर्जाचा विषय या विभागाशी संबंधित नाही, जिल्हाधिकारी कार्यालयाशी संबंधित आहे	रोहयो विभाग, जिल्हाधिकारी कार्यालय, नंदुरबार यांच्याकडे अर्जाचे हस्तांतरण
गोंदिया	१३ एप्रिल ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, (पं)जिप, गोंदिया	अर्जाचा विषय या विभागाशी संबंधित नाही, जिल्हाधिकारी कार्यालयाशी संबंधित आहे	रोहयो विभाग, जिल्हाधिकारी कार्यालय, गोंदिया, यांच्याकडे हस्तांतरण
	१३ एप्रिल ०९	जन माहिती अधिकारी, रोहयो विभाग जिल्हाधिकारी कार्यालय, गोंदिया	सामाजिक अंकेक्षण हे प्रत्येक ग्रापं स्तरावर होत असून त्याची माहिती ग्रामसेवकामार्फत पंचायत समितीला संकलित केली जाते. तरी ही माहिती जिप च्या अधिनस्त येत असल्याने आपल्याशी संबंधित आहे.	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी,(पं) जिप, गोंदिया यांना हे उत्तर पाठवण्यात आले.
	२० एप्रिल ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, (पं) जिप गोंदिया	सामाजिक अंकेक्षण हे प्रत्येक ग्रामपंचायत स्तरावर होत असून त्याची माहिती ग्राम सेवकामार्फत पंचायत समितीला संकलित केली जाते, तरी सदर माहिती संकलित करून परस्पर अर्जदारास पाठविण्यात यावी.	गोंदिया जिल्ह्यातील सर्व पंचायत समित्यांना गटविकास अधिकाऱ्यांच्या नावे हे उत्तर पाठवण्यात आले. कोणत्याही गटविकास अधिकाऱ्याकडून आजवर काही प्रतिसाद आलेला नाही.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
भंडारा	२३ एप्रिल ०९	माहिती अधिकारी तथा अधिक्षक, ग्रापं विभाग जिप, भंडारा	मग्रारोहयोची अंमलबजावणीसाठी अशासकीय संस्थेस सामाजिक अंकेक्षणाची कामे दिलेली नाहीत.	अर्जदाराला एवढाच प्रतिसाद पाठवला गेला. इतर प्रश्नांचे उत्तरे दिली गेलीच नाहीत, तरीही अर्ज निकाली काढण्यात आला आहे असे कळवले गेले.
रत्नागिरी	०८ एप्रिल ०९	उपमुख्य कार्यकारी अभियंता, जिप, बांधकाम विभाग, रत्नागिरी	ही माहिती आपल्या कार्यालयाशी संबंधित आहे.	या शेऱ्यासह अर्ज रोहयो विभाग, जिल्हाधिकारी कार्यालय यांच्याकडे हस्तांतरित केला गेला.
	१५ मे ०९	उपलेखापाल (रोहयो) तथा माहिती अधिकारी, रत्नागिरी	रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये १ एप्रिल २००८ पासून मग्रारोहयोची अंमलबजावणी सुरू करण्यात आलेली आहे. मग्रारोहयो अतर्गत मजुरांची नोंदणी करणे, योजनेचा आराखडा तयार करणे आदि कामे सुरू असून नवीन कामे सुरू करण्यात आलेली नाहीत. त्यामुळे या योजनेचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आलेले नाही.	अर्जदाराला सदर उत्तर देऊन अर्ज निकाली काढण्यात आला आहे असे कळवले.
सिंधुदुर्ग	१६ एप्रिल ०९	शासकीय माहिती अधिकारी (रोहयो) तथा चिटणीस महसूल शाखा, जिल्हाधिकारी कार्यालय, सिंधुदुर्ग	अद्याप मजुरांच्या मागणी अभावी कामे सुरु न झालेने योजनेचे सामाजिक अंकेक्षण करणेत आलेले नाही. त्यामुळे अर्जदाराने मागितलेली इतर माहिती देण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.	अर्जदाराला हे उत्तर पाठवून अर्ज निकाली काढला गेल्याचे कळवले गेले.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
नांदेड	२९ एप्रिल ०९	उपजिल्हाधिकारी, मग्रारोहयो, नांदेड	सालेप कालावधी: १) १५ ते ३० नोव्हे ०७- ३९२ ग्रापं २) २० मे ते ५ जून ०८- ३२६ ग्रापं ३) ३० सप्टे ते १४ ऑक्टो ०८- २३१ ग्रापं. स्वयंसेवी संस्था: परिवार प्रतिष्टान, नांदेड. मानधन: प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी रू १०००/- प्रथम टप्यात रू ३,९२,०००/- दुसऱ्या टप्यात रू. ३,२६,०००/- व तिसऱ्या टप्यासाठी रू. २,३१,०००/- सदरील देयकाचे खर्च केंद्रशासनाकडून मग्रारोहयोच्या कामाकरिता उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या निधितून अदा करण्यात आले आहे. शासनाकडून या कामासाठी वेगळा निधी देण्यात आलेला नाही. सामाजिक अंकेक्षण कामाकरिता वेगळा कक्ष स्थापन करण्यात आलेले नाही.	अर्जदाराला ही माहिती पाठवण्यात आली.
	१५ मे ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (पं) जिप वर्धा	सदर अर्ज या कार्यालयाशी संबंधित नसल्यामुळे मुळ प्रतित अर्ज आपणाकडे सादर करण्यात येत आहे	या शेऱ्यासह अर्ज उपजिल्हाधिकारी (रोहयो) वर्धा यांच्याकडे हस्तांतरित केला गेला

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
वर्धा	२९ मे ०९	जिल्हाधिकारी, जि वर्धा	वर्धा जिल्ह्यात एकूण ५१७ ग्रामपंचायती आहेत. जिल्ह्यातील ५१७ ग्रामपंचायतीपैकी सन २००७-०८ मध्ये १९० व सन २००८-०९ मध्ये ४९५ ग्रामपंचायतींचे सोशल ऑडीट झाले आहे. सोशल ऑडीट करण्यासाठी अशासकीय संस्थांची नेमणूक करण्यात आलेली नाही. सोशल ऑडीट ग्रामसभा व दक्षता नियंत्रण समिती समोर ठेवण्यात आले आहे.	एवढीच माहिती अर्जदाराला पाठवून अर्ज निकाली काढला गेल्याचे कळवले.
जालना	१८ एप्रिल०९	उपजिल्हाधिकारी (रोहयो)	अर्जदाराने मागितलेली माहिती आपल्या कार्यालयाशी संबंधित असल्यामुळे माहिती उपलब्ध करून देण्यात यावी.	अशी सूचना जालना जिल्ह्यातील सर्व पंचायत समित्यांना गटविकास अधिकाऱ्यांना पाठवण्यात आली.
	१४ मे ०९	गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती, ता. परतूर	८१ ग्रामपंचायतीपैकी ज्या ठिकाणी कामे सुरु आहेत अशा टिकाणी सामाजिक अंकेक्षण एक वेळा केलेले आहे. सामाजिक अंकेक्षणासाठी अशासकीय संस्थेची नेमणुक करण्यात आलेली आहे. त्यांना मानधन दिलेले नाही.	-------

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
जालना			ग्रामपंचायतीने अशासकीय संस्थानी केलेल्या अंकेक्षणाचे अहवाल पं.स. कार्यालयास सादर केलेले नाही. पं.स. परतूर कार्यालयात सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना केलेली आहे. कक्षाच्या आजवर दोन बैठका झालेल्या आहेत. प्रत्येक वर्षाला सामाजिक अंकेक्षणासाठी निधी मंजुर झालेला नाही.	अर्जदाराला सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेल्याचे कळवण्यात आले.
	१८ मे ०९	गटविकास अधिकारी, पं स जाफ्राबाद, जालना	जाफ्राबाद तालुक्यात सन २००७-०८ मध्ये कामे झालेली नाहित तसेच सन २००८-०९ चे अद्याप पर्यंत लेखापरिक्षण झालेले नाही. सन २००८-०९ वर्षासाठी अशासकीय संस्थेच्या नियुक्तीचे आदेश प्राप्त नाहीत.	अर्जदाराला सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेल्याचे कळवण्यात आले.
	२४ जून ०९	कक्ष अधिकारी, पंस भोकरदन, जि जालना	पंस भोकरदन अतंर्गत मग्रारोहयोची कामे दि. १६/७/०८ पासून सुरु झालेली असून सदर कामाचे सामाजिक अंकेक्षण झालेले नाही. तरी आपणास सदर कामाचे अंकेक्षण झाल्यानंतर माहिती देण्यात येईल.	अर्जदाराला सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेल्याचे कळवण्यात आले.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
जालना	२० जून ०९	गटविकास अधिकारी, घनसावंगी, जि जालना	पंस घनसावंगी मध्ये मग्रारोहयोचे सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आलेले नाही.	अर्जदाराला सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेल्याचे कळवण्यात आले.
	२ मे ०९	माहिती अधिकारी तथा कक्ष अधिकारी, पंस बदनापूर जि जालना	मग्रारोहयोअंतर्गत तालुका बदनापूर मध्ये सदरील योजना सुरु झाल्यापासून आतापर्यंत सामाजिक अंकेक्षण करण्यात आलेले नाही.	अर्जदाराला सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेल्याचे कळवण्यात आले.
बुलढाणा	२१ एप्रिल ०९	गटविकास अधिकारी, पंस मोताळा, बुलढाणा	१) एकूण १८ ग्रापं चे उ.अ. चे ५८ कामांचे ऑडिट एक वेळा झालेले आहे. २) शासकीय अधिकाऱ्यांना मग्रारोहयोचे प्रशिक्षणात सामाजिक अंकेक्षणाची माहिती देण्यात आलेली आहे. ३) प्रश्नावली वापरलेली नाही ४) अहवाल तीन ग्रापं ने सादर केलेले आहे. ५) अद्याप सामाजिक लेखापरिक्षणातून तक्रार प्राप्त नाहीत. ६) ग्राप स्तरावर सामाजिक अंकेक्षण मंच स्थापन करण्यात आलेले आहे ७) तालुकास्तरावर सामाजिक अंकेक्षणावर झालेला खर्च निरंक आहे.	जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सूचनेवरुन सदर माहिती अर्जदाराला कळवण्यात आली, आणि अर्ज निकाली काढला गेला.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
बुलढाणा	२८ एप्रिल ०९	गटविकास अधिकारी, पंस. संग्रामपूर, बुलढाणा	१) मग्रारोहयो सन २००७-०८ व २००८-०९ मध्ये ६ ग्रापं पैकी २ ग्रापंचे ऑडिट एकदा झाले. २) स्पेशल ऑडिट करण्यासाठी अशासकीय संस्थांची नेमणूक केली नाही. समाजिक अंकेक्षण समिती ग्रापं स्तरावर स्थापन केली आहे, त्यानुसार कार्यवाही करण्यात येते ३) सदर तालुक्यात सामाजिक अंकेक्षण प्रश्नावली वापरली नाही ४) सदर ग्रापं नी तसेच अशासकीय संस्थांनी केलेल्या अंकेक्षणाचे अहवाल सादर केलेले नाही ५) सदर तालुक्यात झालेल्या सामाजिक लेखा परिक्षण अहवालामधून तक्रारी उपस्थित झाल्या नाहीत. ६) सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना झाली नाही. ७) सन २००७-०८ व २००८-०९ प्रत्येक वर्षामध्ये सामाजिक अंकेक्षणासाठी निधी मंजुर झालेला नाही.	जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सूचनेवरुन सदर माहिती अर्जदाराला कळवण्यात आली. आणि अर्ज निकाली काढला गेला.
	१२ मे ०९	गटविकास अधिकारी, पंस शेगाव	माहिती कार्यालयाकडे तयार असून शुल्क पाटवावे (१२ पाने)	जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सूचनेवरुन सदर माहिती अर्जदाराला कळवण्यात आली

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
बुलढाणा	१० जुलै ०९	गटविकास अधिकारी, पंस शेगाव	एकूण ४६ ग्रापंपैकी २००८ मध्ये ९ ग्रापंचे व २५/६/०९ ला ४६ ग्रापंचे ऑडीट झालेले आहे. सोशल ऑडीट करण्यासाठी अशासकीय संस्थाची नेमणूक करण्यात आलेले नाही. पंस स्तरावर सामाजिक अंकेक्षणाबाबत सरकारी अधिकारी कर्मचारी व प्रतिनिधी यांची प्रशिक्षणे स्वतंत्ररित्या घेण्यात आली नाहीत. सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी वरिष्ठ कार्यालयाकडून प्रश्नावलीची प्रत पुरवली गेली. प्राप्त अहवालानुसार कुटलीही तक्रार उपस्थित झाली नाही. ग्रापंस्तरावर सामाजिक अंकेक्षण समितीची स्थापना करण्यात आली आहे. सामाजिक अंकेक्षणासाठी पंस स्तरावर या कार्यालयास निधी प्राप्त झालेला नाही.	अर्जदाराने विहित शुल्क पाठवल्यानंतर सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेला. अर्जदाराने मागितल्यानुसार सामाजिक अंकेक्षणाची प्रत, तसेच अहवालाची प्रत मात्र पाठवली गेली नाही.
	६ जून ०९	गटविकास अधिकारी, पंस. मलकापूरा	सामाजिक अंकेक्षणासाठी कोणत्याही संस्थेची नेमणूक करण्यात आली नाही. जिल्हाधिकारी कडून त्रिवेदी अली ॲण्ड कंपनी, नागपूर यांची मग्रारोहयो लेखापरिक्षण कामी नियुक्ती करण्यात आलेली असून	अर्जदाराने सामाजिक अंकेक्षणाबाबत (सोशल ऑडिट) माहिती विचारलेली असताना लेखापरिक्षणाबाबत (ऑडिट - आर्थिक बाबींचे) माहिती पुरवण्यात आली.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
बुलढाणा			१९/६/०९ रोजी लेखापरिक्षणा करिता तारिख निश्चित करण्यात आलेली आहे. पंस मलकापूर कार्यालयाकडून सामाजिक अंकेक्षणाबाबत प्रशिक्षणे आयोजित करण्यात आलेली नाहीत. सामाजिक अंकेक्षणाचे अहवाल कार्यालयास प्राप्त नाहीत. पंस स्तरावर वेग़ळ्या सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना झालेली नसून मग्रारोहयोचे कक्षामधून सामाजिक अंकेक्षणाचे काम पाहण्यात येते.	
	१५ जून ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिप बुलढाणा	अर्जदाराने मागितलेली माहिती या कार्यालयाशी संबंधित नसल्याने सदर अर्ज आपल्याकडे सादर केलेला आहे. तरी संबधितांना आपल्या स्तरावरून माहिती देण्यास आली काय कसे या कार्यालयास त्वरित कळवावे.	जनमाहिती अधिकारी, रोहयो विभाग, जिल्हाधिकारी कार्यालय, बुलढाणा. यांना सदर पत्र पाठवण्यात आले. (मूळ अर्ज जिल्हाधिकारी व जि.प. कार्यालय या दोन्हींना पाठवला होता)
	२२ जून ०९	गटविकास अधिकारी, पंस मेहकर, जि बुलढाणा	पंस अतंर्गत ग्रापं जनुना व चायगाव या दोन ग्रापंचे २००८-०९ या वर्षामध्ये ऑडीट झालेले आहे. इतर माहिती कार्यलयाशी संबंधित नाही.	ही 'माहिती' देऊन अर्ज निकाली काढला गेल्याचे अर्जदाराला कळवण्यात आले.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
सांगली	२ मे ०९	माहिती अधिकारी तथा उपजिल्हाधिकारी (रोहयो) सांगली	सदरचा मुद्दा उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी(ग्रापं) यांच्याशी संबंधित आहे.	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रापं) जिप सांगली, यांच्याकडे अर्ज हस्तांतरित करण्यात आला.
गडचिरोली	२१ एप्रिल ०९	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिप गडचिरोली	सदर माहिती आपल्या बिभागाशी संबंधित आहे.	या शेऱ्यासह अर्ज पुन्हा एकदा जिल्हाधिकारी कार्यालयाकडेच, परंतु जिल्हाधिकारींच्या नावे पाठवण्यात आला.
	२१ मे ०९	जिल्हाधिकारी, गडचिरोली	माहिती पाठविण्यासाठी शुल्क पाठवावे (२० पाने)	सदर उत्तर अर्जदाराला पाठवण्यात आले.
	२२ जून ०९	उपजिल्हाधिकारी (रोहयो) गडचिरोली	एकूण सन २००७-०८ मध्ये ३८८ ग्रापं व सन २००८-०९ मध्ये ४५८ ग्रापं मध्ये वर्षातून प्रत्येकी १ वेळा सोशल ऑडीट झालेले आहे. प्रति वर्षी प्रति ग्रापं प्रति संस्था दोन साधन व्यक्तीस प्रत्येकी रू ६००/- प्रमाणे एकूण रू १२००/- मानधन, प्रत्येक वर्षी जिल्हा कार्यालयात एक प्रशिक्षण व संबंधित तहसिल कार्यालयात एक सभा, प्रश्नावली शासनातर्फे पुरविण्यात आली. झालेल्या सामाजिक अंकेक्षण अहवालामध्ये तक्रारी उपस्थित झालेल्या नाहीत.	-------

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
			कार्यालयात सामाजिक अंकेक्षण मंच स्थापन झालेला नाही. दोन्ही वर्षात सामाजिक अंकेक्षणासाठी वेगळा निधी शासनाकडून उपलब्ध झालेला नाही. मग्रारोहयोच्या नियमीत निधीतून सदर खर्च करण्यात आलेला आहे.	अर्जदाराने विहित शुल्क (रु. ८०/-) पाठवल्यानंतर जवळ-जवळ महिनाभराने सदर माहिती पाठवण्यात आली.
पुणे	२७ एप्रिल ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (पंचायत) जिप पुणे	माहिती तयार आहे शुल्क पाठवावे (२ पाने)	सदर उत्तर अर्जदाराला पाठवण्यात आले.
	७ जुलै ०९	जन माहिती अधिकारी तथा अधिक्षक, जिप पुणे	नोव्हेंबर ०८ मध्ये १४०१ ग्रामपंचायतींचे सामाजिक लेखापरिक्षण झालेले आहे. याकरिता अशासकीय संस्थांची नेमणूक करण्यात आलेले नाही. जिल्ह्यामध्ये एकही प्रकारची तक्रार उपस्थित झालेली नाही.	अर्जदाराने विहित शुल्क (रु. १६/-) पाठवून सदर माहिती मिळेपर्यंत जवळ-जवळ ३ महिन्यांचा कालावधी गेला.
हिंगोली	६ जून ०९	उपजिल्हाधिकारी, रोहयो, जिल्हाधिकारी कार्यालय, हिंगोली	जिल्ह्यात एकूण ५६५ ग्रामपंचायती असून २००७-०८ व २००८-०९ या दोन वर्षाचे एकाच वेळी ऑडीट झालेले आहे. याकरिता ३ अशासकीय संस्थाची नेमणूक करण्यात आली. त्यांना प्रति ग्रामपंचायत रू.१०००/- मानधन देण्यात आले.	अर्जदाराला सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढण्यात आला. मात्र अर्जदाराने मागितल्यानुसार संबंधित अशासकीय संस्थांचे संपर्क, त्यांनी तयार केलेले अहवाल आणि जिल्ह्याचा अहवाल, तसेच जिल्हास्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कक्ष, खर्चाची तरतूद इ. बाबत काहीही उल्लेख केला गेला नाही.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
नागपूर	२ मे ०९	कार्यकारी अभियंता, रोहयो, जिल्हाधिकारी कार्यालय, नागपूर	नागपूर जिल्ह्यातील एकूण ७७७ ग्रामपंचायतीपैकी १७ ग्रापं मध्ये २००८-०९ मध्ये सोशल ऑडिट झाले. सामाजिक लेखापरिक्षण अहवालामधून तक्रारी उपस्थित झाल्या नाहीत. सामाजिक अंकेक्षणाकरिता निधी मंजुर करण्याची तरतूद नाही.	अर्ज दाराने मागवलेल्या इतर कोणत्याही माहितीचा उल्लेखही न करता सदर माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेला.
धुळे	१५ एप्रिल ०९	जन माहिती अधिकारी तथा कार्यालय अधिक्षक ग्रापं विभाग, जिप धुळे	सदरचा अर्ज आपल्या कार्यालयाकडे पाठविण्यात येत आहे.	जनमाहिती अधिकारी, रोहयो विभाग, जिल्हाधिकारी कार्यालय, धुळे यांच्याकडे अर्ज हस्तांतरित केला गेला
	२ मे ०९	जन माहिती अधिकारी, तथा कार्यालय अधिक्षक, ग्रापं विभाग जिप धुळे	अर्जानुसार काही मुद्दांची माहिती आपल्या गटाशी संबधीत असल्याने माहिती सादर करावी	जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सूचनेनुसार अर्ज जिल्ह्यातील सर्व पंचायत समित्यांना गट विकास अधिकाऱ्यांच्या मावे पाठवण्यात आले.
	८ जून ०९	गटविकास अधिकारी, पंस. शिंदखेडा, जि धुळे	सन २००७-०८ ला १२० व सन २००८-०९ ला १०८ ग्रामपंचायतीचे सामाजिक अंकेक्षण झाले.	धुळे जिल्ह्यातील केवळ एका पंचायत समितीने अर्जदाराला प्रतिज्ञादाखल १०८ ग्रा.पं.नी छापील नमुन्यात भरलेले अहवाल पाठवले.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
	१५ एप्रिल ०९	शासकीय माहिती अधिकारी, ग्रापं विभाग जिप नाशिक	अर्जात मागणी केलेली माहिती ही आपल्या विभागाशी निगडित असलेने आपल्या कार्यालयाकडे अग्रेषित करण्यात येत आहे.	रोहयो विभाग, जिल्हाधिकारी कार्यालयाकडे सदर अर्ज पाठवला गेला.
नाशिक	१५ एप्रिल ०९	शासकीय माहिती अधिकारी कार्यालयीन अधिक्षक ग्रापं विभाग जिप नाशिक	या विभागामार्फत असे कोणतेही अंकेक्षण करण्यात आलेची माहिती उपलब्ध नाही. त्यामुळे आपण मागणी केलेली माहिती आपणास पुरविता येत नाही. तथापी अशी कद्यार्यवाही ही जिल्हाधिकारी कार्यालयाने करावी अशा दि. ६ ऑगस्ट २००७ चे शासन परिपत्रकानुसार शासनाच्या सूचना आहेत.	हे उत्तर अर्जदाराला पाठवण्यात आले, शिवाय पुढच्या रकान्यात दिल्याप्रमाणे ते संबंधित अधिकाऱ्यांकडे कार्यवाहीसाठी पाठवण्यात आले.
	७ मे ०९	उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रा.प.) जि प नाशिक	जिल्ह्यातील सर्व गटविकास अधिकाऱ्यांना अर्जदाराला परस्पर माहिती पाठवायला सांगणारे पत्र संबंधित अधिकाऱ्याकडे कार्यवाहीसाठी पाठवण्यात आले.	शासकीय अधिकारी तथा कार्यकारी अभियंता, दक्षता व गुणनियंत्रण कक्ष, जिल्हाधिकारी कार्यालय, नाशिक यांच्याकडे अर्ज हस्तांतरित केला गेला

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
नाशिक	२२ मे ०९	शासकीय माहिती अधिकारी तथा कार्यकारी अभियंता, दक्षता व गुणनियंत्रण कक्ष(रोहयो) नाशिक	अर्जदाराला मागणीप्रमाणे ताबडतोप पत्र पाठवण्यात यावे असे संबधित अधिकाऱ्यांना सूचना देणारे पत्र	जिल्ह्यातील सर्व गट कार्यक्रम अधिकारी/ तहसिलदार त्याचप्रमाणे सहगट कार्यक्रम अधिकारी म्हणजेच सर्व गटविकास अधिकारी व उपविभागीय अधिकारी यांच्याकडे सदर पत्र पाठवण्यात आले.
	२७ मे ०९	उपविभागीय अधिकारी, मालेगाव उपविभाग, नाशिक	अर्जदाराला तात्काळ माहिती पुरविण्यात यावी असे पत्र नालेगाव, नांदगाव व चांदवड या तालुक्यांच्या तहसीलदार व गटविकास अधिकाऱ्यांना पाठवले गेले.	अर्जदाराला या पत्राची प्रत पाठवण्यात आली
	१८ जून ०९	निवासी नायब तहसिलदार, नांदगाव, जि नाशिक	नांदगाव तालुक्यात एकूण ८८ ग्रापं असून मग्रारोहयो १ एप्रिल ०८ पासून सुरु आहे. जून २००९ पर्यंत सर्व ग्रापं मध्ये सामाजिक अंकेक्षण २ वेळेस झालेले आहे. सदर सामाजिक अंकेक्षणासाठी अशासकीय संस्थेची नेमणूक करण्यात आलेली नाही. ग्रामपंचायतींचे अहवाल वरिष्ट कार्यालयास सादर करणेत आलेले आहेत. अहवालामध्ये तक्रारी प्राप्त झालेल्या नाहीत.	अर्जदाराला ही माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढण्यात आला. प्रत्यक्षात आधीच्या रकान्यांमधून दिसते त्याप्रमाणे वरिष्ठ कार्यालयांनीच अर्जदाराचा अर्ज आल्यानंतर तालुका स्तरीय अधिकाऱ्यांना 'अर्जदाराला संबंधित माहिती देण्याचे' निर्देश दिले आहेत!
	१ ९ जून ०९	कक्ष अधिकारी, पंस, नांदगाव	वरील माहिती जशीच्या तशी पाठवण्यात आली.	अर्ज निकाली काढला गेला.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
नाशिक	१२ जून ०९	तहसिलदार, ता. कळवण, जि. नाशिक	अद्याप कळवण तालुक्यात मग्रारोहयोची कामे सुरु झालेली नाहीत त्यामुळे माहिती निरंक समजणेत यावी.	अर्जदाराला हे उत्तर पाठवून अर्ज निकाली काढला गेला.
	१६ जून ०९	माहिती अधिकारी तथा कक्ष अधिकारी, पंस. बागलान	आपणास हवी असलेली माहिती तयार आहे. सदर माहिती पुरविण्यासाठी अतिरिक्त शुल्क रु ३६/- इतके टपाल खर्चासह पाठवावेत.	अर्जदाराला कळवले गेले
	२२ जून ०९	नायब तहसिलदार, सुरगाणा जि नाशिक	सुरगाणा गटामध्ये ५८ ग्रापं असून २००७-०८ व ०८-०९ या दोन वर्षात कोणत्याही गावी मग्रारोहयोची कामे सुरु नसल्याने ऑडीट झालेले नाही.	ही माहिती देऊन अर्ज निकाली काढला गेला.
	२२ जून ०९	नि. नायब तहसिलदार. निफाड, जि नाशिक	सदर माहिती ही पंचायत समिती कडील आहे. त्यामुळे सदरचा अर्ज हा पंचायत समिती निफाड यांचेकडे वर्ग केलेला आहे.	गटविकास अधिकारी. पंस निफाड जि नाशिक यांना अर्जदाराच्या अर्जावर कार्यवाही करायला सांगणारे पत्र पाठवून त्याची प्रत अर्जदाराला पाठवण्यात आली. निफाड पंचायत समितीकडून आजतागायत माहिती पाठवली गेलेली नाही.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
नाशिक	२२ एप्रिल ०९	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिप परभणी	अर्जातील माहिती दुसऱ्या विभागाशी संबंधित आहे.	कार्यालयीन अधिक्षक, पंचायत विभाग, जिप परभणी यांच्या नावे अर्ज हस्तांतरित केल्याचे अर्जदाराला कळवले.
परभणी	२० मे २००९	उपजिल्हाधिकारी, (रोहयो) जिल्हाधिकारी कार्यालय, परभणी	सामाजिक लेखापरिक्षणाबाबत कार्यवाही चालू आहे. कमी दराच्या निविदा असणाऱ्या संस्थेस सामाजिक अंकेक्षण करण्याकरीता नेमण्यात येईल. स्वयंसेवी संस्थांकडून त्यासाठी निविदा मागविण्यात आलेल्या आहेत.	अर्जदाराला पाठवलेली माहिती. अर्जदाराने यानंतर झालेल्या कार्यवाहीचे तपशील पुन्हा एकदा माहितीच्या अधिकाराखाली मागवले.
	या पत्रावर तारीख न टाकताच हे पत्र अर्जदाराला पाठवण्यात आले.	उप जिल्हा समन्वयक, रोहयो परभणी	सालेपसाठी अशासकीय संस्थांच्या निवडीबाबत दै औरंगाबाद टाईम्स, दै गोदातीर समाचार मध्ये जाहिरात प्रसिध्द केली. निविदा विक्रीची किं १००० रू. सर्व निविदाधारक व जिल्हाधिकारी यांच्यात चर्चा होऊन प्रति ग्रापं रू १००० याप्रमाणे काम करण्यास संमती दिली. ५ संस्थांना ९ तालुक्यातील ७०४ ग्रापं विभागून देण्यात येतील. सदरील बाबीवर होणारा खर्च ३.५% प्रशासकीय खर्चाचे आत करण्यात येणार आहे.	ही माहिती अर्जदाराला पाठवून निविदेची प्रत, तसेच वर्तमानपत्रातील जाहिरातीची प्रतही सोबत पाठवली गेली. सदर माहिती विभागीय आयुक्तांना प्रस्तावाच्या स्वरुपात पाठवली गेली आहे. परंतु अर्जदाराने मागवल्याप्रमाणे निवड झालेल्या संस्थांची नावे व सामाजिक अंकेक्षणाचा कार्यक्रम कळवण्यात आला नाही.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
सातारा	०६ जून ०९	माहिती अधिकारी तथा अधिक्षक ग्रा.प विभाग	सदर माहिती पुरविणेबाबत सातारा जिल्ह्यातील सर्व ११ गटविकास अधिकारी यांना नियमानुसार माहिती देणे बाबत अर्जाची प्रत पाठविली आहे, असे पत्र अर्जदाराला पाठवले गेले.	सातारा जिल्ह्यातील सर्व गटविकास अधिकाऱ्यांना पाठवलेल्या पत्राची प्रत सोबत जोडली गेली.
	२४ जून ०९	गाहिती अधिकारी तथा कक्ष अधिकारी, पाटण पंस	पाटण तालुक्यात एकूण २४१ ग्रापं असून ग्रापं केलेल्या सामाजिक अंकेक्षणच्या अहवालाच्या प्रति सर्व ग्रापं कडून मागविण्यात आलेल्या आहेत सध्या २५ ग्रापं चे सामाजिक अंकेक्षणची माहिती या कार्यालयाकडे उपलब्ध आहे. सदरची माहिती देण्यासाठी रू २५० जमा करावे.	अर्जदाराने विहित शुल्क पाठवल्यानंतर प्रत्येक ग्रामपंचायतीच्या अहवालाची प्रत अर्जदाराला पाठवली गेली. परंतु अर्जदाराने मागितल्याप्रमाणे 'तालुक्याचा' (संकलित स्वरुपातील) अहवाल आजतागायत पाठवण्यात आलेला नाही. ग्रामपंचायतींच्या अहवालांनुसार कोणत्याही ग्राप मधे झालेल्या सामाजिक अंकेक्षणातून तक्रारी पुढे आल्या नाहीत.
	१४ जुलै ०९	गाहिती अधिकारी तथा कक्ष अधिकारी, पाटण पंस	ग्रामपंचायतीनी केलेल्या सामाजिक अंकेगूप्रया अहवालाच्या २५ ग्रामपंचायतीच्या प्रति या कार्यालयाकडे उपलब्ध आहेत. सदर अहवालाच्या प्रतिची माहीती सादर केली आहे.	

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
सातारा	१५ जून ०९	गटविकास अधिकारी, पंस माण,	०७-०८ व ०८-०९ या दोन वर्षात ९६ ग्रापंचे सामाजिक अंकेक्षण दोन वेळा झालेले आहे. स्वयंसेवी संस्थांची सालेपसाठी नेमणूक केलेली नव्हती. प्रश्नावली वरिष्ट कार्यालयाकडून प्राप्त झाल्या. अहवालाची माहिती या कार्यालयात उपलब्ध नाही. अहवालामध्ये तक्रारींचा उल्लेख नाही.	ग्रामपंचायतींनी केलेल्या सामाजिक अंकेक्षणाची माहिती उपलब्ध नसतानाही 'कोणत्याही अहवालात तक्रारी झाल्या नसल्याचे' कळवून अर्ज निकाली काढला गेला.
	२६ जून ०९	कक्ष अधिकारी, पंस जावळी	आपण मागितलेली माहिती तयार असून रू ५१ पाठवावे.	विहित शुल्क भरल्यानंतर अर्जदाराला सदर माहिती देण्यात आली. मात्र ग्रामपंचायतींनी तयार केलेले अहवाल न दिल्यामुळे सामाजिक अंकेक्षणातून काय निष्पन्न झाले हे समजू शकले नाही.
	८ जून ०९	कक्ष अधिकारी, पंस जावळी, जि सातारा	पंस जावली गटामध्ये असणाऱ्या एकूण १२६ ग्रापंनी सन २००८-०९ या वर्षामध्ये प्रत्येक ग्रापंने ग्रामसभेमध्ये या योजनेचे १ वेळा सामाजिक अंकेक्षण केलेले आहे. सामाजिक लेखापरिक्षण करण्यासाठी कोणत्याही अशासकीय संस्थांची नेमणूक करण्यात आलेली नाही. प्रश्नावलीची प्रत सोबत जोडलेली आहे.	

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
सातारा	२३ जून ०९		आपली माहिती आपणास पुरविणे कामी तयार असून शुल्क पाठवावे.	
	१० जुलै ०९	माहिती अधिकारी तथा कक्ष अधिकारी पंस, वाई	तालुक्यातील ९९ ग्रापं असून कामे चालू नसल्यामुळे ऑडीट झालेले नाही. सालेपसाठी अशासकीय संस्थेची नेमणूक केलेले नाही. प्रशिक्षणे घेण्यात आलेले नाहीत. ग्रापंने केलेल्या अंकेक्षण अहवाल या कार्यालयाकडे प्राप्त झाला असून तो उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी यांच्याकडे पाठविणे आलेला आहे. वाई तालुक्यातील सामाजिक लेखापरिक्षण अहवालामधून एकही तक्रार उपस्थित झालेले नाही. सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना झालेली नाही.	विहित शुल्क (रु. ३८/-) भरल्यानंतर अर्जदाराला माहिती पाठवून अर्ज निकाली काढला गेला. उपमुख्यकार्यकारी यांच्याकडे अर्ज पाठवला असल्याचे या विभागाने नमूद केले असले, तरी जि.प. कार्यालयाकडूनच पंचायत समित्यांना अर्जदाराला माहिती पाठवण्याचे निर्देश गेलेले होते, हे लक्षात घ्यायला हवे.
	३ जुलै ०९	सहाय्यक माहिती अधिकारी तथा अधिक्षक, पंस खंडाळा	६५ ग्रापंचे सामाजिक अंकेक्षण झालेले आहे. सामाजिक अंकेक्षणासाठी प्रश्नावली वापरलेली आहे. ग्रामपंचायतींनी भरलेल्या प्रश्नावली सोबत जोडल्या आहेत.	विहित शुल्क (रु. ४४५/-) भरल्यानंतर २२ जुलै रोजी सदर माहिती पाठवली. या प्रश्नावली अर्धवट भरलेल्या आहेत, शिवाय उत्तरे होय-नाही अशा स्वरुपाची आहेत, त्यामुळे योजनेच्या अंमलबजावणी बाबत काहीही ठोस माहिती त्यातून पुढे येत नाही.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
ठाणे	२९ मे ०९	माहिती अधिकारी तथा कार्यकारी अभियंता ग्रा.भु. रोहयो ठाणे मुख्यालय जव्हार	सदर अर्जातील मुद्दांची माहिती आपले स्तरावरील असल्या कारणाने सदरची माहिती अर्जदारांना पुरविण्याची कार्यवाही करावी.	माहिती अधिकारी तथा उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रा.प.) जिप ठाणे
	११ जून ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, (ग्राप) जिप ठाणे	ठाणे जिल्ह्यातील एकूण ग्रापं संख्या ९६८ असून ग्रापं मध्ये २००७-०८ चे एक वेळा लेखापरिक्षण झालेले आहे. सन २००८-०९ या वर्षाचे लवकरच लेखापरिक्षण करण्यात येत आहे. सामाजिक अंकेक्षण करण्यासाठी दोन्ही वेळी स्वयंसेवी संस्थांची नेमणूक करण्यात आली नाही. सालेपसाठी विहित अशी प्रश्नावली ठरवून देण्यात आली नाही. अहवाल ग्रापं पातळीवरती आहे. अहवालातून तक्रारी उपस्थित झालेल्या नाहीत.	अहवाल ग्रा.पं पातळीवर उपलब्ध असल्याने पाठवण्यात आले नाहीत, परंतु तरीही 'अहवालातून तक्रारी उपस्थित झाल्या नाहीत' अशी माहिती देऊन अर्ज निकाली काढला गेला.
लातूर	६ जून ०९	गटविकास अधिकारी, पंस लातूर, जि लातूर	जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सूचनेवरुन लातूर तालुक्याच्या गटविकास अधिकाऱ्यांनी अर्जाबाबत केलेली कार्यवाही पाठवली.	माहिती चार दिवसाच्या आत या कार्यालयात सादर करावी. अन्यथा योग्य ती प्रशासकीय कार्यवाही करून आपले नाव वरिष्ठ कार्यालयास कळविण्यात येईल, असे पत्र इतर सर्व पंचायत समित्यांच्या, तसेच ग्रामविकास अधिकाऱ्यांच्या नावे पाठवण्यात आले.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
लातूर	६ जून ०९	गटविकास अधिकारी, पंस देवणी, जि लातूर	सन २००७-०८ मध्ये मग्रारोहयो कार्यान्वयित नव्हती, सन २००८-०९ मध्ये योजनेचे ऑडीट झालेले नाही.	
	२२ जून ०९	गटविकास अधिकारी पंस जळकोट, जि लातूर	या कार्यलयाशी संबंधीत माहिती तयार करण्यात आलेली आहे. शुल्क रू. १५१/- पाठवावेत.	विहित शुल्क भरल्यानंतर ही माहिती पाठवली गेली. मात्र ग्रामपंचायतींचे अहवाल अर्धवट भरलेले असल्याने, तसेच होय-नाही अशाच स्वरुपाची उत्तरे असल्याने योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत त्यातून काही ठोस माहिती मिळत नाही.
	१ ऑगस्ट ०९	गटविकास अधिकारी पंस जळकोट, जि लातूर	ग्रामस्तरावर सामाजिक लेखापरिक्षण झालेले आहे. या गटाअतंर्गत एकही तक्रार प्राप्त झालेले नाही. सामाजिक अंकेक्षणासाठी निधी मंजूर झालेला नाही. ग्रापं अहवालाच्या ५३ प्रती पाठविल्या.	
	१८ जून ०९	उपजिल्हाधिकारी (रोहयो), लातूर	सामाजिक लेखापरिक्षणासाठी वापरलेली प्रश्नावली व इतर प्रपत्र पाठवलेली आहेत.	ही प्रश्नावली राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या मार्गदर्शिकेतून भाषांतरित केलेली आहे.

जिल्हा	दिनांक	माहिती देणारा विभाग	दिलेली माहिती	झालेली कार्यवाही/टिप्पणी
अमरावती	१२ मे ०९	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, (पं.) जिप, अमरावती	नेमलेल्या संस्थेद्वारे ९ सप्टेंबर २००८ पासून सामाजिक अंकेक्षणाची कार्यवाही करण्याचे निर्देश देण्यात आले. पहिल्या टप्यात २४ ग्रापंचे सामाजिक अंकेक्षण झाले असून जिल्हाधिकारी यांनी निश्चित केल्यानुसार झालेल्या सामाजिक अंकेक्षण रक्कम रू.२,६०,३३,९५५/- चे १ टक्का रक्कम रू.२,६०,३४०/- सोळा संस्थांना अदा करण्यात आले आहे. उर्वरित १३१ ग्राम पंचायतीचे सामाजिक अंकेक्षणाची कार्यवाही झाल्यानुसार त्याचे प्राप्त अहवालांची तपासणी सुरु आहे.	अर्जदाराने विचारलेल्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे न देताच (उदा. संस्थेचे नाव, सादर केलेल्या अहवालातील निष्कर्ष, सामाजिक अंकेक्षण कक्षाची स्थापना, निधीची उपलब्धता) अर्ज निकाली काढण्यात आला.
सोलापूर	७ जुलै ०९	जिल्हाधिकारी कार्यालय, सोलापूर	१०२८ ग्रापंचे दोनवेळा सामाजिक लेखापरिक्षण झाले आहे. सामाजिक अंकेक्षण कक्ष तालुकानिहाय स्थापन करण्यात आलेले आहेत.	अर्जदाराने विचारलेल्या इतर कोणत्याही प्रश्नांची उत्तरे न देता एवढीच माहिती देऊन अर्ज निकाली काढण्यात आला.

दि. १ ऑगस्ट, जुलै ०९ अखेरपर्यंत मिळालेली माहिती

परिशिष्ट ३ : संदर्भ

वर्तमान पत्रे व नियतकालिकांतील लेख

1. Gladson Dungdung: 'The *New Zamindari Bureaucrats, politicians and contractors in Jharkhand benefit from NREGS, not the poor'*, Tehelka, 7 Nov. 2007.

2. Karuna vakati aakella & Sowmaya kidambi : '*Social Audits in Andhra Pardesh : A Process in Evolution'*, Economic and Political Weekly, 24 November 2007

3. Mihir shah & Pramatesh Ambasta: '*NREGA: Andhra Pradesh shows the way'*, The Hindu, 8 Sep. 2008.

4. Nirmala Lakshman: '*Employment guarantee signs of transformation'*, The Hindu, 11 May, 2006

5. Reetika Khera: '*Empowerment Guarantee Act'*, Economic & Political Weekly, 30 August, 2008

6. Jean Dreze and Reetika Khera: *Lok Adalat or Joke Adalat?*, The Hindu, February 22, 2009.

7. Ashish Ranjan: *Broken Promises*, Tehelka Magazine, Volume 6, Issue 10, March 14, 2009.

8. Mihir Shah: *The real radicalism of NREGA*, The Hindu, May 22, 2008.

9. Prathamesh Ambasta, P S Vijay Shankar, Mihir Shah: *Two Years of NREGA: Road Ahead*, Economic and Political Weekly, February 23, 2008.

10. CAG*; Draft Performance Audit of Implementation of NREGA*, Office of the Principal Director of Audit, Economic and Service Ministries, New Delhi, June 2007

वेबसाईटवर उपलब्ध असलेले साहित्य

1. *A Report for Action based on the first mass social audit of National Rural Employment Guarantee Act in Viluppuram District, Tamil Nadu July 26, 2007, August 5, 2007*
http://www.righttofoodindia.org/data/nregawatch07viluppuram-social-audit-report.doc

2. *A Public Hearing on Social Audit of NREGS in Sitapur District of U.P.* :
http:// www.righttofoodindia.org/data/up-campaign-for- rtf07nrega-report- on-public-hearings.doc

3. *Accountability In Employment Programmes: Case of Social Audit in NREGA :*
http://www.silaka.org/current/pecsa/sas2/4_mo2/mo2_Ses2_3_1.pdf

4. Findings of socil audit of NREGS in Bharawan and Sandila blocks of Hardoi district in UP during 25th Nov.-2nd Dec. 2006 :
http://www.righttofoodindia.org/rtowork/rozgarupdates/rozgar75.doc

5. *Maharashtra: social audit*
http://nrega.nic.in/writereaddata/mpr_out/empgenmpr_tra_rep_18_99_0809.html

6. *NREGA social audit: Whom to blame : the tool or the user? Transforming India, 19 June 2008: Archana Londhe, G.V.Krishnagopal,Vijaya Switha*
http://transformingindia.org/earlier-issues/earlier-issues/transforming-india/nrega-social-auditwhom-to-blame-the-tool-or-the-user.html

7. *NREGA in Orrisa: Back to Basics*
http://www.google.co.in/search?hl=en&q=NREGA+in+Orissa%3A+Back+to+Basics%3F+orisa&btnG=Search&meta=

8. *Pilot Social Audit of NREGA in Gulbarga District, Karnataka, Conducted by Public Affairs Centre, Bangalore*
http://www.pacindia.org/Members/megha/Related %20 project-%20NREGA%20pilot%20social%20audit%20in%20Gulbarga.pdf/

9. *Public Hearing on NREGA in Palamau, 26 May 2008*
http://www.righttofoodindia.org/data/nrega08chhartarpurhearing.doc

10. *Rally & Public Hearing at Garhwa, Jharkhand*
http://www.solutionexchange-un.net.in/NREGA/documents/Transparency_accountability.doc

11. *Social audit reveals blatant fraud in UP NREGS*
http://www.empowerpoor.com/statestoriesdetail.asp?report=593&state=Uttar%20Pradesh

12. *Survey to monitor implementation of NREGA in Andhra Pradesh, Chhattisgarh, Jharkhand, Madhya Pradesh*
http://www.righttofoodindia.org/data/ghosh2006mordnregasurvey.ppt#299,1,Slide 1

13. *Transparency and accountability in employment programmes: the case of NREGA in Andhra Pradesh: Neera Burra*
http://www.aidindia.org.uk/mig/phearmay07.htm